

УЗБРОЕННЫЯ СІЛЫ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

Н. А. Поляк

**РЭЛІГІЙНАЕ ЖЫЦЦЁ БЕЛАРУСАЎ
АД СТАРАЖЫТНАСЦІ
ДА НАШЫХ ДЗЁН**

**Мінск
ВА РБ
2017**

УЗБРОЕННЫЯ СІЛЫ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ
Военная акадэмія Рэспублікі Беларусь

Н. А. Поляк

**РЭЛІГІЙНАЕ ЖЫЦЦЁ БЕЛАРУСАЎ
АД СТАРАЖЫТНАСЦІ ДА НАШЫХ
ДЗЁН**

Дапаможнік

*Рэкамендавана
вучэбна-метадычным аб'яднаннем
па ваеннай адукацыі*

**Мінск
ВА РБ
2017**

УДК 257 (467)
ББК 86.3
П54

Рэцэнзенты:

У. А. Сосна, дацэнт кафедры гісторыі Беларусі старажытнага часу і сярэдніх вякоў БДУ, кандыдат гістарычных навук, дацэнт;

А. М. Сцэбурака, дацэнт кафедры бізнэс-камунікацыі ІБМТ БДУ дацэнт, кандыдат гістарычных навук

Поляк, Н. А.

П54 Рэлігійнае жыццё беларусаў ад старажытнасці да нашых дзён: дапам. / Н. А. Поляк. – Мінск: ВА РБ, 2017. – 65 с.

ISBN

Дапаможнік складзены ў адпаведнасці з вучэбнай праграмай па дысцыплінах «Этнічная і канфесійная гісторыя Беларусі» і «Гісторыя Беларусі» для курсантаў усіх спецыяльнасцей тактычнага зв'язу і змяшчае матэрыял па некаторых тэмах дадзеных курсаў.

Выданне прызначана для аказання дапамогі навучэнцам і выкладчыкам курса.

УДК 257. (467)
ББК 86.3

ISBN

© УА «Ваенная акадэмія
Рэспублікі Беларусь», 2017

ЗМЕСТ

ПРАДМОВА.....	4
Глава 1. ЯЗЫЧНИЦТВА СТАРАЖЫТНЫХ БЕЛАРУСАЎ.....	5
Глава 2. ГІСТОРЫЯ ПРАВАСЛАЎНАЙ ЦАРКВЫ. СТАРААБРАДСТВА.....	12
Глава 3. КАТАЛІЦЫЗМ.....	26
Глава 4. РЭФАРМАЦЫЯ І ПРАТЭСТАНТЫЗМ.....	34
Глава 5. УНІЯЦТВА.....	42
Глава 6. НЕХРЫСЦІЯНСКІЯ КАНФЕСІІ (ІСЛАМ І ІЎДАІЗМ).....	49
ЗАКЛЮЧЭННЕ.....	62
СПІС ЛІТАРАТУРЫ.....	63

ПРАДМОВА

Рэлігійныя адносіны з'яўляюцца адным з лёсавызначальных фактараў у міжнародных адносінах. Асобны статус атрымалі ваенныя канфлікты з канфесійнай афарбоўкай. Ва ўмовах актывізацыі рэлігійнага сектара ў глабалізаваным свеце набывае актуальнасць вывучэнне рэлігійнай гісторыі па аналогіі з гісторыяй палітычнай, эканамічнай, ваеннай, тым больш, што Беларусь заўжды была краінай шматканфесійнай, і жыхары яе прытрымліваліся разнастайных рэлігійных поглядаў.

Пры вывучэнні дысцыплін «Гісторыя Беларусі», «Этнічная і канфесійная гісторыя Беларусі» ў ваеннай ВНУ неабходна надаваць асаблівае значэнне асвятленню рэлігійнай гісторыі краіны, вывучэнню тэарэтычных асноў сусветных рэлігій, гісторыі іх станаўлення і распаўсюджвання, звяртаць увагу курсантаў на асаблівасці з'яўлення асноўных хрысціянскіх (праваслаўе, каталіцызм, пратэстантызм, уніяцтва) і нехрысціянскіх (іслам, іўдаізм) плыняў на тэрыторыі Беларусі. Навучэнцам неабходна ведаць, хто з'яўляецца асноўным носьбітам пералічаных вераванняў і які лёс напаткаў іх і беларусаў.

У прапанаваным дапаможніку падаецца інфармацыя аб асновах рэлігійнага жыцця беларусаў пачынаючы з першабытнасці і да нашых дзён. У першай главе гаворыцца пра язычніцтва і яго ролю ў нацыянальнай культуры. Другая, трэцяя, чацвёртая і пятая главы прысвечаны гісторыі асноўных хрысціянскіх плыняў: праваслаўю, каталіцызму, пратэстантызму і ўніяцтву. У храналагічным парадку падаецца матэрыял аб іх узнікненні, распаўсюджванні, папулярнасці і супярэчлівым развіцці ў Беларусі. У шостае главе апісваецца гісторыя мусульманства і яго асноўных вернікаў – татараў, а таксама ўмовы з'яўлення іўдзеяў-яўрэяў на нашых землях.

Выданне будзе карысным для курсантаў Ваеннай акадэміі, выкладчыкаў і ўсіх, хто цікавіцца айчыннай гісторыяй, культурай, рэлігіяй.

Глава 1. ЯЗЫЧНИЦТВА СТАРАЖЫТНЫХ БЕЛАРУСАЎ

Што такое «язычніцтва» і хто такія «язычнікі»? Гэтыя паняцці паходзяць ад старажытнага слова «языцы» – іншыя народы. Гістарычна склалася так, што паняцце «язычнікі» абазначае людзей, чые вераванні і рэлігійныя культы былі процілеглымі хрысціянству.

Язычніцтва – гэта комплекс вераванняў і культаў, заснаваны на анімізме, татэмізме, фетышызме, які з цягам часу ператварыўся ў політэізм.

Анімізм (ад лац. *animus* – дух, душа) – вера ў існаванне самастойнай душы не толькі ў людзей, але таксама ў жывёл, раслін, прыродных аб’ектаў (напрыклад, камянёў, азёр, рэчак) і ў прыродных з’яў (напрыклад, ветру, грому, агню і г.д.).

Татэмізм (ад анг. *totem* у значэнні «яго род») – гэта вера ў звышнатуральнае паходжанне роду або племені ад якой-небудзь жывёлы (напрыклад, мядзведзя), ад расліны (напрыклад, ад дуба), ад іншага аб’екта прыроды (напрыклад, ад гары) або ад прыроднай з’явы. Такі міфічны прадак лічыўся татэмам племені.

Фетышызм (ад партуг. *fetio* – чараўніцтва) – вера ў тое, што прадметы валодаюць магічнай сілай і здольны ахоўваць іх уладальнікаў ад няшчасцяў і хвароб.

Політэізм (ад грэц. *poli* – шмат і *teos* – бог, боства) – вера ў шматлікіх багоў, а таксама духаў.

Для язычніцтва былі характэрны наступныя асаблівасці:

- вера ў тое, што ўсімі бакамі існавання прыроды і жыцця грамадства «кіруюць» пэўныя звышнатуральныя жывыя істоты, агульны лік якіх досыць вялікі. Гэта ідэя вынікае з міфалагічнага спосабу мыслення, якое заснавана на тым, што ўвесь свет прыроды ўспрымаецца як велізарная сукупнасць жывых істот;

- увасабленне ідэі аб тым, што боствы язычнікаў валодаюць касмічнай гармоніяй і парадкам, таму яны пазбаўлены індывідуальнай волі. Кожны такі Бог «адказвае» за пэўную функцыю ў забеспячэнні парадку, і ў гэтым сэнсе ён, падобна людзям, выконвае сваё прызначэнне;

- узаемазлучэнне і ўраўнаважанне язычнікамі ўсіх прыродных з’яў. Галоўным патрабаваннем да чалавека з’яўляецца мера ва ўсім, захоўванне «адвечнага» парадку і правіл. Кожны чалавек абавязаны трымацца свайго лёсу, наканаванага яму пры нараджэнні. Адпаведна,

герой той, хто пражыў жыццё менавіта такім чынам, а не той, хто спрабаваў бунтаваць супраць свайго лёсу, гэта значыць, супраць волі багоў, якія вызначылі яго;

- вера ў тое, што богі – гэта асобы, якія дзейнічаюць у адпаведнасці з інструкцыямі. Яны заўсёды з’яўляюцца ўвасабленнем той або іншай стыхіі (вады, агню, зямлі, сонца, ветру) альбо нейкай функцыі (нараджэння, смерці, лячэння, палявання, вайны, земляробства);

- валоданне язычніцкімі боствамі антрапаморфнымі або зоаморфнымі рысамі (мелі цела з галавой падобныя, чалавечым або звярыным). Гэтыя асаблівасці цела і галавы падкрэсліваюць галоўную функцыю той або іншай боскасці (адна боскасць прыгожая, іншая – агідная, адна – вечна маладая, іншая – вечна старая);

- магчымасць язычнікаў пры вызначаных умовах бачыць і чуць сваіх Багоў. Богі ўдзельнічаюць у жыцці народа або племені (напрыклад, у войнах), могуць уступаць у сэксуальныя і іншыя адносіны з людзьмі;

- вера ў багоў у язычніцтве не ёсць патаемны стан душы, таму у культах вернікі выконвалі галоўнае дзеянне – рытуал. Прыносілі ахвяры пэўным багам, удзельнічалі ў калектыўных абрадах: для ваяроў, паляўнічых, аратых, маладзіц або для членаў пэўнай сям’і;

- сувязь язычніцтва з магіяй. Магія – гэта рытуальныя дзеянні, накіраваныя на тое, каб богі, духі і іншыя звышнатуральныя істоты задавальнялі розныя патрэбы людзей. Напрыклад, падказвалі ім падзеі будучага; пазбаўлялі ад хвароб; даравалі добры ўраджай збожжа або прыплод хатняй жывёлы; абаранялі ад ворагаў ці прыроднай стыхіі. Узаемаадносіны з багамі ў язычніцтве больш падобныя на адносіны ўзаемадапамогі: «я – табе, а ты – мне». Калі ж боства не выканалася просьбу, значыць, чалавек кепска чараваў або яго ахвяра была недастатковай;

- наяўнасць ў большасці выпадкаў бадзёрага і пазітыўнага агульнага эмацыянальнага фону язычніцтва. Калі хрысціянства можна назваць рэлігіяй страху і плачу, то язычніцтва – гэта рэлігія радасці і смеху[8; с. 25].

Нашы далёкія продкі, як практычна і ўсе іншыя народы, дастаткова доўга былі язычнікамі. Асновай гэтай сістэмы вераванняў з’яўляліся ўяўленні пра Сусвет (сонца, вада, зямля, агонь, паветра, месяц, зоркі, маланка, дождж і інш.), аб паходжанні чалавека і жывёл (мужчына і жанчына, нараджэнне, смерць, сакралізацыя жывёл),

тлумачэнне «функцый» багоў, духаў, першагерояў, выконванне разнастайных рытуалаў, каляндарных абрадаў і магічных практык (ахвярапрынашэнне, ахоўная магія, лячэнне хвароб і інш.).

У беларускім фальклоры вядомы легенды аб стварэнні Свету. Згодна з адной з іх «перш-наперш была вядома толькі вада» [26; с. 10]. Бог, які хадзіў па ёй, заўважыў пузыр, які плыў, і разарваў яго. З пузыра выскачыў чорт, які разам з Богам пачаў удзельнічаць у стварэнні Зямлі. Гэты Бог – «светлы» Бог – меў імя Бялун. Паходжанне балот і гор звязваецца з чортам, які ўтаіў ад Бога за шчакой частку пяску, узятага на дне першапачатковага акіяна. «Чорт пачаў харкаць з роту зямлю, і дзе харкнез рота паболей – там горы, курганы. Дзе плюне – там мохі, балоты» [26; с. 11]. Зямля месцамі атруцілася чортавай слінай. Таму калі Бог, падрыхтоўваючы зямлю для чалавека, пасеяў жыта, пшаніцу, ячмень, пасадзіў яблыні, грушы, лекавыя расліны, то месцамі вырасла пустазелле і атрутныя расліны. Потым Бог стварыў карысных жывёл: коней, кароў, авечак, сабак. Але некаторыя з іх не здолелі адрозніць карысных траў і наеліся ядавітых, і ператварыліся ў ваўкоў, расамах і іншых драпежных жывёл.

Стварэнне чалавека таксама паказваецца як з’ява супрацьстаяння добра і зла. Зляпіў Бог чалавека з гліны, дыхнуў на яго, і чалавек ажыў. Чорт гэта ўсё бачыў і таксама дыхнуў на чалавека, калі той спаў, – і ў чалавека ўсяліўся злы дух – чалавек атрымаў схільнасць да зла.

Згодна з іншым антрапалагічным міфам, жыццё ў вадзе і на зямлі ўзнікла ад стрэлаў Перуна, які кідаў іх у камень. Ад гэтых стрэлаў утварыліся і жывёлы, і першы чалавек – Бой. У чалавека было шмат жонак і дзяцей. Адзін з яго сыноў быў Белаполь, ад яго і паходзяць беларусы.

Старажытныя славяне ўяўлялі свет у трох вымярэннях. Першым вымярэннем было зямное і гаспадарчае, лінейнае, арыентаванае па чатырох баках свету. Другім было прыродна-касмічнае, з якім суадносілася сям’я, князі, прыродна-гаспадарчы каляндар. Прыродна-касмічны час уяўляўся цыклічным ці спіральным. Трэцім вымярэннем быў адваротны свет. Сюды ўключаліся прыродныя стыхіі, духі дома, жылло нябожчыкаў і багоў. Гэта вымярэнне ўяўлялася «вечным сёння». Адным са сродкаў, які звязваў трэцяе і першае вымярэнні, лічыўся агонь.

«Жывому агню», «цару агню» ў беларусаў надавалася асаблівае значэнне. Агонь, здабыты трэннем дрэва аб дрэва, лічыўся ў продкаў ачышчальным, магічным і быў уключаны ў рытуал каляндарных

абрадаў і святаў(Каляды, Купалле, Масленіца), ужываўся падчас эпідэміі, мору жывёл, а таксама пры перасяленні ў новую хату.

Беларусы лічылі, што агонь не церпіць да сябе грахоўных адносін і непавагі. З такімі ўяўленнямі была звязана забарона пляваць у агонь. Польшыя свечкі або лучыны нельга таптаць нагой.

Аб'ектамі пакланення з'яўляліся неба і зямля, астральныя аб'екты (сонца, месяц, зоркі). У легендзе Слуцкага павета гаворыцца, што «неба мае сем узроўняў. Мы бачым толькі першы. А бог жыве на сёмым» [25; с. 17].

Неба і зямля ўяўляліся боскімі істотамі. Неба – месца жыхарства вышэйшых бостваў. Зямля – маці жыццядзейнай сілы, плоднасці, месца прытулку продкаў – царства памерлых продкаў і багоў смерці. Зямля выступае як жаночая істота – «вялікая маці». Да 25 сакавіка нельга было нават калá ўбіваць у зямлю, бо лічылася, што яна ў гэты час цяжарная.

Важнейшую ролю ў касмалагічных уяўленнях адыгрывала вада, як першапачатковая субстанцыя ўсяго існага, у выніку падзелу якой узнікае ўпарадкаваны космас. Вада з'яўлялася своеасаблівым медыятарам паміж небам і зямлёй, светам жывых і памерлых. Сонца, згодна з язычніцкімі ўяўленнямі ўсходніх славян, днём імчыць па небе ў калясніцы, а ноччу плыве па начным моры. Рэкі і азёры – гэта вочы маці-зямлі і акенцы ў іншы свет – у царства памерлых, таму страшэнным грахам было мыцца, плаваць ці абражаць водную стыхію.

Шырока распаўсюджаным элементам язычніцкага светапогляду беларусаў была ідэя жыццёвага кругазвароту: душа чалавека пасля смерці перасяляецца ў цела іншай жывой істоты, альбо ў дрэва ці камень. Яшчэ ў XIX ст. у Беларусі вясковы люд верыў, што душы памерлых прымаюць вобраз птушак. Лічылася, што Млечны Шлях – «птушыная дарога», якую праклаў сам Бог, каб птушкі не збіліся з дарогі, адлятаючы ў вырай (рай).

Значнае месца ў язычніцкай сістэме вераванняў займалі багі. Спынімся на характарыстыцы іх функцый і іерархіі.

Пярун – бог навальніцы і грому. Звязваўся з вайсковай функцыяй і лічыўся апекуном-абаронцам воінаў, дружыны. Славяне ўяўлялі Перуна ў выглядзе суровага мужчыны, узброенага сякерай, мячом, булавой, паліцай, лукам са стрэламі. Вясной ён абуджаў прыроду, расштурхоўваў яе пасля зімовага сну. Перуну пакланяліся як творцу, ён увасабляў мужчынскі пачатак.

Другім важнейшым богам лічыўся *Вялес* (Волас). Калі Пярун – бог дружынны, то Вялес – бог усяго простага народа. Важнейшая функцыя Вялеса – апякунства жывёлы, дараванне багацця і дабрабыту. Часта Вялес выступаў у выглядзе змея. Ён таксама суадносіўся з царствам памерлых, продкаў, дзядоў-радзіцеляў, меў сваіх намеснікаў – бостваў больш нізкага ўзроўню. Такім намеснікам выступала *Баба-Яга* (Юга), якая адказвала за «той свет», уладарыла звярамі і ветрам, пераносіланепасрэдна душу чалавека ў свет нябожчыкаў.

Багіняй смерці ў беларускім фальклоры з’яўлялася і *Марэна*, якая душыла чалавека, а потым перадавала яго душу Бабе-Язе.

Стрыбог выступаў як атмасфернае боства, якому былі падуладны вятры.

Дажбог шанаваўся як бог сонца. Яго бацька – бог *Сварог* – бог агня, апякун кавальства. Тоесны Сварогу ў беларусаў – *Жыж*, *Жыжаль*, *Зніч*.

Мокаш з’яўлялася галоўным жаночым боствам, уяўлялася як жанчына з вялікай галавой і доўгімі рукамі. Мокаш лічылася жонкай Перуна, была звязана з сэксуальным пачаткам.

Вельмі важнымі жаночымі боствамі каханьня, плоднасці і ўрадлівасці на Беларусі з’яўляліся Лада, Леля (Ляля), Цёця. Звесткі аб іх захаваліся ў жывой фальклорнай традыцыі беларусаў XIX – пач. XX ст.

Лада была багіняй шлюбу і ўсялякага дабрабыту; святы ў гонар яе ладзіліся 1 мая і ў першую палову лета. Ёй спадарожнічала *Леля* (Ляля) – багіня каханьня, вясны, росквіту адноўленай прыроды.

Цёця фігуруе як багіня лета, гаспадыня летніх дарункаў, сімвал дабрабыту. Цёця – пажылая поўная жанчына; яна з’яўлялася на полі ўся прыбраная ў спелыя каласы, са спелымі пладамі ў руках і боханам хлеба.

Богам веснавой плоднасці, сэксуальнай магутнасці, пачуццёвага каханьня з’яўляўся *Ярыла*. Сведчанні аб ім захаваліся ў фальклорнай традыцыі многіх славянскіх народаў. Ён быў апрануты ў белае адзенне, трымаў чалавечую галаву ў правай руцэ, жытнёвыя калосі ў левай, на галаве – вянок з каласоў.

Сярод багоў, звязаных з прыродна-гаспадарчым цыклам, порамі года, варта ўзгадаць *Жыцень*, *Зюю*.

Жыцень – бог восені. Беларусы ўяўлялі *Жыцень* крыху грозным, нібыта вечна незадаволеным. *Жыцень* нізкага росту, куцы, даволі

сталага веку, з трыма вачыма. Расхаджвае ён па палях і агародах, каб агледзець, ці ўсё добра прыбрана, як павінна быць у добрага гаспадара.

Зюзя – бог зімы. Яго ўяўлялі старым, з белымі, як снег, валасамі на галаве і такой жа даўжэзнай барадой, нізенькага росту, тоўстым, у белайцёплай вопратцы; ногі ў яго босыя, і галава нічым не пакрытая. У руцэ носіць жалезную булаву, большую частку зімы праводзіць у лесе. Часам ён заходзіць у вёску, каб папярэдзіць сялян пра жорсткую суровую зіму ці вызваліць ад холаду бедную няшчасную сям’ю.

Акрамя вышэйшых бостваў, існаваў ніжэйшы пантэон. Усе духі падзяляліся на дзве буйныя групы: карысных, якія спрыяюць чалавеку, і тых, што нясуць чалавеку зло і хваробу.

Адным з важнейшых хатніх духаў, без якога немагчыма было ўявіць дабрабыт у доме, з’яўляўся *дамавік* (хатнік, гаспадар, падпечнік).

Дамавік суадносіўся з культуам продкаў. Лічылася, што новая хата тады будзе добрай і надзейнай, калі памрэ гаспадар сям’і і дух памерлага зойме месца ахоўніка. Сталыя людзі не любілі будаваць і перасяляцца ў новыя хаты. Лічылася, што дамавік, як кропля вады, падобны на гаспадара хаты. Праз суаднясенне дамавіка з культуам продкаў жытло набывала вельмі важную сэнсавую паралель: дом – дамавік – продкі – нашчадкі. Дамавік-продак у язычнікаў з’яўляўся сімвалам увасаблення і захавання калектыўнага досведу, адлюстраванага ў сістэме правілаў. Дамавік спрыяе і дапамагае сям’і, але толькі ў тым выпадку, калі гаспадары дбалыя, акуратныя. Больш за ўсё ён ненавідзіць бруд у хаце, смецце, нядбайнасць, гультайства, безгаспадарлівасць. У такім выпадку дамавік будзе шкодзіць гаспадарам альбо ўвогуле сыйдзе з дома.

Ва ўяўленнях беларуса ўся сядзіба з’яўлялася месцам знаходжання розных духаў. У хлявах і стайнях жыве хлеўнік, інакш – *Вазіла* – конскі апякун. Беларускі селянін уяўляў яго ў чалавечым абліччы з конскімі вушамі і капытамі, у чалавечым адзенні... Кожны гаспадар мае свайго Вазілу. Вазіла жыве ў канюшнях, але прысутнічае на палях, калі коні пасуцца ў табуне ці працуюць на пашы.

Баган апякаў буйную рагатую жывёлу. Захоўваў яе ад розных хвароб і памнажаў прыплод. Сяляне аддзялялі для яго ў хлявах асобнае месца і ўладкоўвалі маленькія яслі, напоўненыя сенам: тут і пасяляўся Баган. Сенам з яго кутка кармілі карову пасля ацёла як лекавым сродкам.

У лазні жыў *лазнік*, на гумне – *гуменнік* (еўнік). Для працалюбівага гаспадара гуменнік – вельмі карысны дух, ён падмятае гумно, ад яго залежыць колькасць вымалота са снапоў і г.д. Усе сядзібныя работы духі робяць ноччу і хаваюцца, калі пачуюць голас пеўня.

Усялякая бяда, няшчасце, хвароба ўяўляліся ў выглядзе злых істотаў-духаў. Захворванне разумелася як пэўнае парушэнне парадку, выкліканае або знешнімі сіламі, або невыкананнем этычных нормаў (пляванне ў агонь, знішчэнне ластаўчына гнязда і г.д.). Лічылася, што падвей (параліч) выклікаецца духам, які кружыцца ў віхры. Трасцаліхаманка мела выгляд злой, брыдкай старой. Хваробу ў народных уяўленнях маглі выклікаць рэптыліі, а таксама жабы, мухі, чарвякі і г. д., расліны (ламанне рабіны магло выклікаць зубны боль), людзі, якія рабілі «ўрокі» (ад слова «ўракаць»), пярэпалахі, усемагчымае псаванне, мелі «дрэнныя вочы».

Асноўнымі спосабамі лекавання былі: выдаленне хваробы з цела: высмоктванне і выплёўванне хваробы, яе спальванне, высыканне, вымыванне хваробы ці выкіданне. Акрамя таго, лічылася, што ад хваробы можна пазбавіцца ў выніку задобрывання яе ці падману.

Вінаватай у трывожным сне лічылася злая *Мара*. Яна прыходзіла ў час моцнага снуі душыла юнакоў і дзяўчат. Продкі лічылі, што яна мае чалавекападобныя формы, ростам з тыднёвае дзіця, з пакрытай пер’ем скурай. Нападае на ахвяру цішком, яе першае дакрананне нават прыемнае. Адступае ад ахвяры імкліва, пакідаючы ў соннага знямелыя рукі ці ногі.

Цяжарных жанчын палохала пачвара *Стрыга*, якая несла калецтва ці нават смерць дзіцяці. Для захавання дзіцяці ад Стрыгі яго купалі штодзённа да заходу сонца.

Ва ўяўленнях язычнікаў кожная сфера чалавечага жыцця была прасякнута непадуладнымі яму істотамі. Варта адзначыць, што на тэрыторыі Беларусі, нягледзячы на агульнасць усходнеславянскіх традыцый, язычніцтва мела свае асаблівасці. Сярод іх можна вылучыць: свой пантэон багоў, адметныя «паўнамоцтвы» міфічных істот, адрозненні ў правядзенні абрадаў і магічных дзеянняў. Гэта шмат у чым абумоўлівалася тым, што сістэмы вераванняў беларусаў фарміраваліся з улікам мясцовых кліматычных і сацыякультурных рэалій. Невыпадкова некаторыя даследчыкі прытрымліваюцца пераканання, што асновы славянскіх культур сфарміраваліся ў язычніцкі перыяд.

Глава 2. ГІСТОРЫЯ ПРАВАСЛАЎНАЙ ЦАРКВЫ. СТАРААБРАДСТВА

Хрысціянства (ад грэц. *Christos* – памазанік) – адна з трох сусветных рэлігій побач з ісламам і будызмам. Узнікла хрысціянства ў I ст. н. э. ва ўсходніх правінцыях Рымскай імперыі – на тэрыторыі былога Ізраільска-Іўдзейскага царства як монатэістычнае вучэнне на базе традыцый іўдаізму, антычнай філасофіі і культуры. Гэта гістарычная рэлігія, яе з’яўленне непасрэдна звязана з нараджэннем, жыццядзейнасцю і смерцю Ісуса Хрыста, ушанаванага хрысціянамі як Сына Бога (другая іпастась Святой Тройцы).

У той час, калі на беларускія землі прыйшло хрысціянства, яно ўжо паспела набыць стройную царкоўна-рэлігійную сістэму. Канец III ст. н. э. лічыцца часам узнікнення царквы, якая ўяўляла сабой спецыяльную хрысціянскую арганізацыю з дакладна вызначанай сістэмай абавязковых дагматаў і абрадаў. У 313 г. імператары Канстанцін і Ліцый выдалі ўказ аб вольным веравызнанні хрысціянства, што садзейнічала станаўленню яго як афіцыйнай рэлігіі Рымскай імперыі. Паваротным у гісторыі хрысціянства лічыцца 325 г., калі першы Усяленскі сабор вышэйшага духавенства ў г. Нікея зацвердзіў галоўныя дагматы хрысціянскай веры.

У 395 г. велізарная Рымская імперыя распалася на Заходнюю і Усходнюю, і ў кожнай частцы хрысціянская царква пачала наладжваць сваю дзейнасць у адпаведнасці з дзяржаўным ладам, эканамічным жыццём і культурнымі традыцыямі. Канчатковы падзел хрысціянскай царквы адбыўся ў 1054 г.: за заходняй замацавалася назва «каталіцтва», за ўсходняй – «праваслаўе».

Нялёгкі перыяд станаўлення перажыло хрысціянства, калі яно пачало распаўсюджвацца на тэрыторыі Беларусі. У канцы X ст. на беларускіх землях з’явілася праваслаўе. Існуе меркаванне, што пачатак распаўсюджвання слова Божага быў звязаны з дзейнасцю апостала Андрэя яшчэ ў другой палове IX – сярэдзіне X ст. Крыніцай знаёмства з хрысціянствам маглі быць вайсковыя паходы дружыны князя на Канстанцінопаль, эканамічныя і палітычныя адносіны са скандынаўскімі краінамі. Магчыма, князь Рагвалод і яго сям’я былі знаёмы з хрысціянствам і яго місіянерамі.

У 992 г. у Полацку ўзнікла праваслаўная епархія. У 1005 г. у Тураве была ўсталявана епіскапская кафедра; у 1137 г. у Смаленску

адчынена епіскапія (у склад Смаленскага княства ўваходзіла значная частка сённяшняй Беларусі).

Асноўнымі прычынамі прыняцця хрысціянства па ўсходнім узору былі: блізкія эканамічныя, палітычныя і культурныя сувязі з Візантыяй, выкарыстанне ў богаслужэннях стараславянскай мовы, неабходнасць аб'яднання ўсходнеславянскага рэгіёну.

Хутчэй за ўсё прыняцце хрысціянства на нашых землях ішло дастаткова мірна. Летапісцы таго часу не ўзгадваюць якіх-небудзь крываваых сутыкненняў хрысціцеляў з язычнікамі.

Амаль адразу на беларускіх землях з'явіліся людзі, якія прысвяцілі сваё жыццё царкве: Еўфрасіння Полацкая, епіскапы Полацкай і Тураўскай епархіі (Міна, Дзіянісій, Сімяон, Кірыл, Лаўрэнцій).

Вялікую ролю ў духоўным станаўленні беларускага народа адыгрывалі манастыры – цэнтры культуры і асветы. Першым на тэрыторыі Беларусі быў манастыр у Заслаўі, пабудаваны Рагнедай, якая прыняла там манаства, узяўшы сабе імя Анастасія. Шырока распаўсюджаны на Беларусі абрад цалавання крыжа стаў адной з прычын стварэння ў 1161 г. майстрам Лазарам Богшам галоўнай праваслаўнай святыні нашай краіны – Крыжа Еўфрасінні Полацкай.

Праваслаўе вызначыла аснову сярэднявечнай культуры Беларусі, звязаўшы яе з Захадам і Усходам. Адукацыя, асвета, архітэктура, жывапіс, мастацтва, музыка, літаратура шмат стагоддзяў заставаліся выключна царкоўнымі. Аднак ва ўсіх сферах старажытнабеларускага мастацтва прысутнічалі такія асаблівасці, якія дазвалялі сцвярджаць аб наяўнасці мясцовых традыцый і існаванні школ. Асабліва выразна гэта відаць у архітэктуры. Царкоўнае будаўніцтва Полаччыны, Віцебшчыны, Гродзеншчыны (Сафійскі сабор, Спаса-Праабражэнскі, Благавешчанскі, Каложскі храмы) сведчыць аб з'яўленні новых архітэктурных стыляў, новых самастойных школ дойлідства.

У другой палове X–XII ст. цэнтрамі праваслаўя былі ў асноўным гарады. Археалагічныя раскопкі дазваляюць сцвярджаць, што ў 1020 г. толькі 9–13 % гараджан па-ранейшаму заставаліся язычнікамі, у сярэдзіне XI ст. – 2–2,5 %. У сельскай мясцовасці поўная хрысціянізацыя адбылася к канцу XII – пачатку XIII ст.

У сувязі з палітычнымі працэсамі, якія адбываліся на тэрыторыі Беларусі ў XIII ст. (утварэнне ВКЛ), становішча праваслаўнай царквы змянілася. У 1316 г. прызнаннем новай еўрапейскай дзяржавы – Вялікага княства Літоўскага – стала ўтварэнне ў Навагрудку Канстанцінопальскім патрыярхам Літоўскай мітраполіі. Першым

мітрапалітам яе стаў Феафіл. Пасля яго смерці (1330-я гг.) новы кіраўнік не быў прызначаны, і епархія ВКЛ вярнулася пад уладу кіеўскага мітрапаліта ў Маскве. У 1355 г. у Навагрудак прызначаны новы мітрапаліт Раман, якому падпарадкоўваліся Турава-Пінская, Полацкая, Галіцкая, Уладзіміра-Валынская, Луцкая, Холмская, Перамышльская епархія.

У 1414 г. па ініцыятыве вялікага князя Вітаўта Навагрудскі сабор абвясціў незалежнасць праваслаўнай царквы ВКЛ ад Кіеўскай мітраполіі і Канстанцінопальскага патрыярхата. У 1458 г. праваслаўная царква ў Вялікім княстве Літоўскім і Вялікім княстве Маскоўскім канчаткова падзялілася на дзве незалежныя адна ад другой мітраполіі: Кіеўскую з цэнтрам ў Навагрудку і Маскоўскую. З таго часу да сярэдзіны XVI ст. з 12 мітрапалітаў праваслаўнай царквы ў ВКЛ дзевяць мелі родавыя маёнткі ў Беларусі і займалі вышэйшыя пасады ў беларускай царкоўнай іерархіі.

Значнай датай у гісторыі праваслаўнай царквы ў Беларусі стала падпісанне Крэўскай уніі (1385). У ВКЛ пачынае распаўсюджвацца другая хрысціянская канфесія – каталіцтва, а праваслаўе пазбаўляецца былых прывілеяў. Так, з 1480 г. дзейнічала забарона на будаўніцтва новых і рамонт старых праваслаўных храмаў на дзяржаўных землях, абмяжоўвалася свабода богаслужэння. Праваслаўная шляхта не магла займаць вышэйшыя дзяржаўныя пасады, праваслаўных мяшчан не ўключалі ў склад гарадскіх магістратаў, не прымалі ў цэхі, праваслаўныя сяляне павінны былі выплочваць дзесяціну на ўтрыманне каталіцкіх святароў.

Тым часам праваслаўная магнатэрыя і шляхта вялі актыўную барацьбу за свае правы. Вялікімі князямі літоўскімі былі выдадзены прывілеі аб ураўноўванні ў правах праваслаўных з католікамі: 1432 г. – Ягайла, 1434 г. – Жыгімонт Кейстутавіч, 1563 г. – Жыгімонт II Аўгуст (праваслаўныя і пратэстанты ўраўноўваліся ў правах з католікамі). Асноўныя палажэнні аб верацярпімасці ў ВКЛ былі зафіксаваны ў прывілеях 1568 г., 1573 г. і Статуце ВКЛ 1588 г.

Паводле разнастайных крыніц, у сярэдзіне XVI ст. у беларускіх гарадах налічвалася наступная колькасць праваслаўных храмаў: у Вільні – 17 цэркваў, Навагрудку – 10, Брэсце, Полацку – па 9, у Віцебску – 7, у Гродна і Слоніме – па 6, у Магілёве, Клецку, Слуцку – па 5 [2; с. 25].

З сярэдзіны XVI ст. на развіццё каталіцызму і праваслаўя ў Беларусі стала ўплываць Рэфармацыя і яе рухі. Рэфармацыйныя плыні

(кальвінізм, лютэранства і арыянства) вельмі хутка набіралі папулярнасць сярод беларускай шляхты і магнатэрыі. Пры падтрымцы прыхільнікаў новай канфесіі зачыняліся праваслаўныя і каталіцкія храмы, будынкі касцёлаў і цэркваў маглі проста пераходзіць пад уладу пратэстантаў, праводзілася секулярызацыя манастырскіх зямель.

Нягледзячы на пэўныя непаразуменні, паміж асноўнымі хрысціянскімі канфесіямі буйных канфліктаў не назіралася. ВКЛ было адзінай у Еўропе дзяржавай, дзе захоўвалася рэлігійная цярпімасць. Менавіта ў гэты час разгарнулася духоўна-асветніцкая дзейнасць Францыска Скарыны, Іосіфа і Івана Солтанаў, Аляксандра і Рыгора Хадкевічаў, князёў Астрожскіх, Алелькавічаў і інш. Падчас праўлення Жыгімонта Аўгуста II у гетмана Р. Хадкевіча знайшлі прытулак маскоўскі першадрукар дыякан Іван Фёдараў і Пётр Мсціславец. Па іх ініцыятыве ў Заблудаве (каля Беластоку) была арганізавана друкарня і выдадзены «Евангеліе вучыцельнае» (1568–1569) і «Псалтыр» (1576).

Пэўныя змены ў развіцці праваслаўя адбыліся са з'яўленнем у 1569 г. у Вільні манаскага каталіцкага ордэна езуітаў. Пры падтрымцы караля Стэфана Баторыя езуіты пачалі барацьбу з іншамысленнем. Гэты фактар стаў асноўным у аб'яднанні намаганняў праваслаўных і пратэстантаў. Доказам стала стварэнне ў 1599 г. у Вільні канфедэрацыі, якая брала пад апеку шляхту, духавенства і гараджан пратэстанцкага і праваслаўнага веравызнанняў.

Так, у другой палове XVI ст. магнатэрыя і шляхта пераходзяць з праваслаўя або ў каталіцызм, або ў пратэстанцтва. У гэтых умовах праваслаўная царква страціла значную частку сваёй паствы з асяроддзя феадалаў і гарадскога насельніцтва. Перастаюць існаваць і прыходзяць у заняпад шматлікія праваслаўныя прыходы. Сітуацыя ўскладнялася тым, што епіскапскія кафедры часта апыноўваліся ў руках свецкіх людзей, якія прадавалі іх за грошы.

Праваслаўная царква намагалася выйсці з крызісу шляхам умацавання ўнутрыцаркоўнай арганізацыі, умацнення сваіх пазіцый у грамадстве, а таксама рэфармавання манаскага жыцця. У 1592 г. у беларускіх гарадах (Мінск, Брэст) пачынаюць узнікаць праваслаўныя брацтвы. Праваслаўныя брацтвы – гэта рэлігійныя арганізацыі гарадскога насельніцтва, у якія ўваходзілі рамеснікі, купцы і духавенства. Брацтвы займаліся рэлігійна-дабрачыннай дзейнасцю, распаўсюджваннем рэлігійнай літаратуры і інш.

Брацтвы абаранялі інтарэсы праваслаўнай царквы, вялі барацьбу з неправаслаўнымі веравучэннямі праз выкарыстанне богаслоўскіх

палемічных твораў. Вялікую ўвагу надавалі школьнай адукацыі, бо лічылі яе найбольш дзейным сродкам выхоўвання моладзі. Актыўна дамагаліся права ўдзельнічаць у выбарах і прызначэнні на пасады духоўных асоб. Буйнейшыя брацтвы ў Вільні, Магілёве, Слуцку атрымалі стаўрапігіяльны (незалежны) статус.

У выніку падпісання Брэсцкай царкоўнай уніі ў 1596 г. і ўтварэння уніяцтва (хрысціянская канфесія, якая прадугледжвала кіраўніцтва Папай Рымскім пры захаванні праваслаўнай абраднасці) становішча праваслаўнай царквы пагоршылася. Згодна з рашэннем уніяцкага сабора кароль прызнаваў толькі грэка-каталіцкую царкву (уніяцкую), праваслаўная не мела права на далейшае існаванне. Большасць праваслаўных епіскапаў на чале з мітрапалітам Міхаілам Рагозай перайшлі на бок уніі. Пачалося змаганне з уніятамі за храмы, манастыры, вернікаў.

У 1623 г. у Віцебску адбылося забойства праваслаўнымі вернікамі ўніяцкага архіепіскапа Полацкага Іасафата Кунцэвіча. За гэта горад пазбавілі магдэбургскага права, 100 чал. было пакарана. Самога Кунцэвіча Папа Урбан VIII далучыў да ліку святых, апекуноў Беларусі.

Становішча праваслаўных ускладнялася і тым, што Літоўска-Навагрудская мітраполія засталася без царкоўнага ўзначальвання. У 1620 г. Іерусалімскі патрыярх прызначыў новых епіскапаў і мітрапаліта, але гэта прызначэнне выклікала абурэнне ўладаў Рэчы Паспалітай. Духоўным асобам даводзілася прызначаць асабістую ахову, а знаходзіцца на тэрыторыі сваіх епархій маглі толькі тыя, хто меў падтрымку свецкіх улад або казакаў.

Станоўчыя змены ў жыцці праваслаўных адбыліся, калі на прастол Рэчы Паспалітай узышоў Уладзіслаў IV. Праваслаўныя атрымалі права мець уласную мітраполію са сваёй іерархіяй, падпарадкаванай Канстанцінопалю. Новым мітрапалітам Кіеўскім быў абраны Пётр Магіла, які разгарнуў шырокую асветніцкую і навуковую дзейнасць (адчынена Кіева-Магілянская акадэмія). У склад Кіеўскай праваслаўнай мітраполіі ўвайшла адзіная на тэрыторыі Беларусі Мсціслаўская епіскапія. Частка епіскапскіх кафедраў, манастыроў і прыходскіх цэркваў, занятых уніятамі, былі вернуты праваслаўным.

Супрацьстаяць распаўсюджванню каталіцтва было досыць складана. Удзельнікі казацка-сялянскай вайны і вайны Рэчы Паспалітай з Расіяй (1654–1667), заяўлялі аб абароне праваслаўнай царквы на беларускіх землях, як аб адной з мэт барацьбы, але палепшыць прававы стан праваслаўных не змаглі. Рашэнні соймаў забаранялі праваслаўнаму

святарству выязджаць за мяжу для падтрымання кантактаў з Канстанцінопалем, ліквідавалася незалежнае становішча праваслаўных брацтваў. Узмацніўся пераход шляхты з праваслаўя ў каталіцызм.

Напрыканцы XVII ст. з усіх праваслаўных епархій Кіеўскай мітраполіі на землях Рэчы Паспалітай засталася адна – Магілёўская. Пачаўся масавы пераход сялян з праваслаўя ва ўніяцтва. У канцы XVIII ст. каля 80 % сялян Беларусі сталі ўніятамі.

Адразу пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай і адыходу часткі Беларусі да Расійскай імперыі (1772) Кацярына II абвясціла, што не збіраецца абмяжоўваць любыя веравызнанні. Было загадана губернатарам, накіраваным сюды з Расіі, сачыць за недатыкальнасцю ўсіх канфесій (праваслаўнай, каталіцкай і грэка-каталіцкай). У 1773 г. Кацярына II, каб задобрыць мясцовую шляхту і каталіцкі клір, арганізавала незалежную ад Рыма Беларускаю каталіцкую епархію з цэнтрам у Магілёве. З канца XVIII ст. і да пачатку XIX ст. каталіцкі касцёл у Беларусі заставаўся буйнейшым уласнікам зямлі і самай уплывовай палітычнай сілай.

Георгій Каніскі, адзін з актыўнейшых абаронцаў усходняга хрысціянства, які стаў на чале праваслаўнай Магілёўскай епархіі, пачынае палітыку вяртання ўніятаў у праваслаўе. У 1780 г. імператрыца дазволіла яму прызначыць на вакантныя ўніяцкія кафедры праваслаўных святароў. Толькі за тры гады з 1781 па 1783 г. да праваслаўнай царквы далучылася больш за 100 тыс. чал. Да канца кіравання Кацярыны II да праваслаўя далучылася больш за 2 млн чал., а ўніяцкія епархіі амаль усе зачынілі. У Беларусі былі абнародаваны распараджэнні расійскага ўрада аб пакаранні смерцю тых, хто будзе заклікаць праваслаўных пераходзіць ва ўніяцтва. Уніятам пры жаданні дазвалялася прымаць праваслаўе, сыны ад змешаных шлюбав павінны былі хрысціцца ў праваслаўе.

Пасля другога падзелу Рэчы Паспалітай на далучаных тэрыторыях была ўтворана Мінская епархія на чале з архіепіскапам Віктарам Садкоўскім, якая да 1933 г. называлася Мінскай і Літоўскай.

Беларуская праваслаўная царква ў складзе Расійскай імперыі сутыкнулася з новым для яе кананічным ладам. Гэтыя асаблівасці заключаліся ў адсутнасці патрыярха і сінодскага кіравання царквой. Свяцейшы сінод на чале з обер-пракурорам – свецкім чыноўнікам – ажыццяўляў духоўнае кіраўніцтва. Па сутнасці, гэта вяло да паступовага пераўтварэння царквы ў асобую дзяржаўную ўстанову.

Такая сітуацыя прывяла да карэнных змен у рэлігійным жыцці Беларусі.

12 лютага 1839 г. у Полацку адбыўся царкоўны сабор, дзе падпісваўся акт аб уз'яднанні ўніяцкай і праваслаўнай царкваў. 25 сакавіка гэта зацвердзіў імператар. За 1839 г. у праваслаўе было пераведзена 1 млн 600 тыс. чал.

Паўстанне 1830–1831 гг. і меры пакарання яго ўдзельнікаў садзейнічалі ўзмацненню пазіцый праваслаўнай царквы. У красавіку 1833 г. з'явілася новая праваслаўная епархія – Полацкая. Дзеці беларускага святарства маглі атрымліваць адукацыю толькі на Усходзе: або ў Расіі, або ва Украіне. У 1839 г. створана Літоўская праваслаўная епархія на чале з Іосіфам Сямашкам.

За ўдзел у паўстанні каталіцкага святарства ўлада зачыняла каталіцкія манастыры або ператварала іх у прыходскія касцёлы. Віленская езуіцкая акадэмія была перанесена ў Пецярбург. Прымаліся захады па паслабленні эканамічнага становішча каталіцкага святарства.

У 1840 г. Сінод прадпісаў духавенству заходніх губерняў чытаць пропаведзі ў нядзелю і па святах на агульнаразумелай для прыхаджан мове, кіраўніцтву епархій было прапанавана больш клапаціцца аб асвеце. Так, у 1850 г. у Літоўскай епархіі адчынена 37 царкоўна-прыходскіх школ.

У другой палове XIX – пачатку XX ст. на тэрыторыі Беларусі існавала пяць праваслаўных епархій – Полацкая, Мінская, Магілёўская, Віленская і самая маладая з іх – Гродзенская (ад 1899 г.). Па дадзеных статыстыкі за 1914 г. у Беларусі налічвалася 3552 царквы, 470 часоўень, 21 мужчынскі і 14 жаночых манастыроў, тры духоўныя семінарыі: Віленская, або Літоўская, Мінская, Віцебская.

17 красавіка 1905 г. быў прыняты новы царскі ўказ аб верацярпімасці. Фактычна абвешчалася свабода ўсіх веравызнанняў. Адмянялася пакаранне для тых, хто пераходзіў з праваслаўя ў іншую веру. У Беларусі назіраўся актыўны пераход праваслаўных у каталіцтва, хаця праваслаўная царква захоўвала статус пануючай.

У перыяд першай рускай рэвалюцыі было прынята каля 24 законаў і пастановаў па рэлігійным пытанні. Шырока абмяркоўвалася рэформа духоўнай школы, царкоўнага прыхода з правам абрання святара. Узнікла неабходнасць рэфармавання духоўных семінарыяў і ўсеагульнай дэмакратызацыі і секулярызацыі культурнага жыцця (абмежаванне ўлады царквы ў культурным жыцці народа). У Віцебскай, Мінскай, Магілёўскай епархіях да 1899 г. з 5269 народных школ у руках

праваслаўных было 3260 (64,6 %). У 1904 г. у пяці беларускіх губернях налічвалася 2235 міністэрскіх (свецкіх) школ і 5667 (71 % ад агульнай лічбы) сінодскіх [18; с. 42].

Вялікая ўвага надавалася дзейнасці праваслаўных брацтваў у Беларусі. У 1907 г. адбыўся першы з'езд усіх заходне-рускіх праваслаўных брацтваў, а ў 1909 г. – другі. На з'ездах ставілася задача ператварэння прыходаў Паўночна-Заходняга краю ў брацтвы з мэтай ахапіць, шырокія колы насельніцтва. Былі арганізаваны брацкія крэдыты, ссудавыя аб'яднанні, утвараліся друкарні. Выдаваліся царкоўныя календары, малітвасловы, папулярныя кнігі па гісторыі царквы ў Беларусі. Брацкія аб'яднанні актыўна рэалізоўвалі шматлікія культурныя праграмы.

Аналіз друкаваных матэрыялаў сведчыць, што найбольш значнымі пытаннямі для тагачаснага грамадства былі рэлігійна-этычныя. Падкрэслівалася думка аб непарыўнай сувязі рэлігіі з маральнасцю. Гэтыя пытанні актыўна абмяркоўваліся ў часы першай рэвалюцыі на так званых багаслоўскіх чытаннях, якія былі прызначаны «для інтэлегентнай і адукаванай публікі» [18; с. 25]. Такія чытанні былі арганізаваны пры Мінскім Епархіяльным брацтве. Падобныя чытанні праводзіліся затым у Полацку, Магілёве, Гродна, Віцебску. Так, у 1909 г. «для інтэлегентнай публікі Віцебска» былі прапанаваны чытанні на тэму: «Багаслоўе і натурознаўства», «Зямное шчасце паводле Бібліі» і інш.

У гэты час набывае моц рух за перабудову сістэмы царкоўнага ладу, які прадугледжвае вяртанне да прынцыпаў саборнасці, патрыяршыства і адыход ад сінодскай практыкі кіравання. У 1917–1918 гг. на Памесным саборы быў вернуты саборны прынцып кіравання праваслаўнай царквой.

Змены ў царкоўна-арганізацыйнай структуры суправаджаліся зменамі статуса царквы ў грамадстве – аддзяленнем царквы ад дзяржавы. Савецкая ўлада пачала барацьбу з рэлігіяй. Зачыняліся цэрквы і манастыры, духоўныя семінарыі і акадэміі (ператвараліся ў тэатры, клубы, бібліатэкі, склады), праводзіліся антырэлігійныя акцыі, друкавалася атэістычная літаратура, знішчаліся багаслоўскія кнігі, расстрэльваліся святары, манахі і простыя вернікі.

Рэпрэсіі 30-х гг. ХХ ст. і праследаванне духавенства амаль што спынілі дзейнасць царквы ў БССР. Некаторы час рэлігійную дзейнасць працягвалі так званыя аднаўленцы (праваслаўнае святарства, якое выступала за перагляд дагматыкі, дэмакратызацыю царкоўнага жыцця,

рэарганізацыю яе ў рэчышчы савецкай палітыкі). Аднаўленцам у 1924 г. у Магілёве ўдалося лабіраваць рашэнне аб стварэнні Беларускай аўтакефальнай праваслаўнай царквы, якая праіснавала 10 гадоў (да 1934 г.). У 1937 г. быў арганізаваны судовы працэс над беларускім духавенствам. Кіраўнікі царквы абвінавачваліся ў контррэвалюцыйнай дзейнасці і сувязях з польскай разведкай. 11 святароў расстралялі ў Курапатах, двум прысудзілі да 10 гадоў лагераў.

У Заходняй Беларусі, якая ў 1921 г. адышла да Польшчы, праваслаўная царква працягвала сваю дзейнасць. Каля 1 млн праваслаўных вернікаў уваходзілі ў склад Польскай аўтакефальнай праваслаўнай царквы ПАПЦ (утворана ў 1922 г.; прызнана Канстанцінопальскім патрыярхам у 1924 г.). Вышэйшае духавенства яе прыносіла прысягу польскаму ўраду. ПАПЦ мела манастыры, духоўную семінарыю ў Вільні, 337 прыходаў у Віленскай і Гродзенскай епархіях. Пасля далучэння Заходняй Беларусі да БССР у 1939 г. ператворана ў экзархат, а ў час Вялікай Айчыннай вайны абвешчана зноў, але засталася непрызнанай.

Падчас нямецкай акупацыі ў Беларусі дзейнасць Беларускай праваслаўнай царквы аднавілася. Лічыцца, што такія захады акупантамі былі зроблены з мэтай знайсці падтрымку сярод мясцовага насельніцтва. Адноўленая праваслаўная царква мела адносіны з кіраўнікамі Беларускай Цэнтральнай Рады (створана ў 1943 г., пры ёй існаваў камітэт па царкоўных справах) і акупацыйнымі ўладамі.

Пры падтрымкі нямецкіх акупантаў у 1942 г. адбыліся два саборы епіскапаў. Быў створаны статут БПЦ, выбраны Сінод, арганізаваны шэсць епархій: Віцебская, Гродзеенская, Магілёўская, Мінская, Навагрудская, Смаленская. Мітрапаліта Панцелеймона за тое, што праводзіў набажэнствы на рускай мове часова адхілілі ад кіраўніцтва царквой.

Дзейнасць царквы ў час вайны была неадназначнай і супярэчлівай. Сталін, знаходзячыся ў добрых адносінах з Патрыярхам Маскоўскім і ўсея Русі Алексіем І, падтрымліваў праваслаўную царкву. У 1944 г. адбыўся апошні сабор БПЦ, які ў сувязі з пераломам у вайне і перадумовамі хуткай перамогі Чырвонай Арміі, праходзіў вельмі спешна. Усе беларускія іерархі на чале з Панцеляймонам вымушаны былі, апасаючыся праследавання Саветаў, выехаць у Гродна, а потым у Германію. Нямецкія ўлады пры правядзенні палітыкі вынішчэння беларускага народа не перашкаджалі дзейнасці царквы. У пачатку 1945 г. у Беларусі налічвалася больш 1100 цэркваў.

У 1950-я гг. епіскапы на беларускія кафедры не прызначаліся ўвогуле. Працавала толькі Мінская епархія. Рэлігія разглядалася як варожая сацыялізму з'ява, як вораг навукі. Зачыняліся храмы, манастыры, семінарыі, ішлі судовыя працэсы над святарамі, праследаваліся тыя хто наведваў царкву. У 60-х гг. дзейнічала толькі 369 царкваў. Царкоўна-рэлігійнае жыццё да 80-х гг. XX ст. у Савецкай Беларусі амаль адсутнічала.

Актывізацыя дзейнасці кultaвых устаноў назіралася ў часы перабудовы і распаду СССР. Пачала аднаўляцца структура царквы, адчыняліся храмы, абудзілася цікаўнасць вернікаў да Бібліі, абраднасці, праваслаўных традыцый і ўсяго таго, што было звязана з духоўна-рэлігійнай практыкай.

У 1989 г. быў створаны Беларускі экзархат Маскоўскага патрыярхата (Беларуская праваслаўная царква) на чале з мінскім мітрапалітам. Беларускі экзархат дзейнічае да сённяшняга дня і характарызуецца значнай самастойнасцю ў вырашэнні кадравых і фінансавых пытанняў. Дзейнічаюць 15 епархій: Бабруйская, Барысаўская, Брэсцкая, Віцебская, Гомельская, Гродзенская, Лідская, Магілёўская, Маладзечанская, Мінская, Навагрудская, Пінская, Полацкая, Слуцкая, Тураўская. У 2015 г. у Беларусі налічвалася 1612 прыходаў, 35 манастыроў, 15 архірэяў, 1691 святар, 432 манахі. У цяперашні час у Беларускай праваслаўнай царкве дзейнічаюць наступныя духоўныя навучальныя ўстановы: Мінская духоўная акадэмія; Мінская духоўная семінарыя; Інстытут тэалогіі БДУ; Віцебская духоўная семінарыя; Аршанскае духоўнае вучылішча; Віцебскае (жаночае) духоўнае вучылішча; Мінскае духоўнае вучылішча; Слонімскае духоўнае вучылішча. У пачатку 2000 г. была адкрыта першая ў гісторыі Беларусі школа царкоўных званароў. На сённяшні дзень больш за 80% насельніцтва Беларусі спавядае праваслаўе. Яно займае вядучае месца сярод існуючых канфесій і выконвае найважнейшую функцыю кансалідацыі беларускага народа. Узначальвае праваслаўную царкву Мітрапаліт Мінскі і Заслаўскі Павел, Патрыяршы Экзарх усея Беларусі.

Стараабраднікі, стараверы – прыхільнікі рэлігійнай плыні, якая ўзнікла ў выніку расколу Рускай праваслаўнай царквы. Царкоўныя рэформы, якія праводзіў патрыярх Нікан у другой палове XVII ст., стараабраднікі не прызналі. Яны захавалі старыя абрады (васьміканцовы крыж, двухперсе пры перахрышчванні, зямныя паклоны замест паясных, напісанне імя Ісус з дзвюма «і»).

Стараабраднікі падзяляюцца на дзве плыні: папоўцы і беспапоўцы. Першыя стаялі бліжэй да праваслаўнай царквы, аднак прызнаваць цара (пачынаючы з Пятра I) памазаннікам Божым адмаўляліся. У 1846 г. папоўцы стварылі Белакрыніцкую іерархію (Украіна) на чале з мітрапалітам – найбуйнейшую ў папоўстве.

Беспапоўцы былі больш радыкальнымі. Яны адмовіліся ад інстытута святарства (адсюль назва), афіцыйную праваслаўную царкву яны лічылі ерэтычнай, пад уладай антыхрыста.

Кожная з гэтых частак падзяляецца на сагласы: у папоўстве – аўстрыйскі, веткаўскі, дыяканаўскі, епіфанаўскі і інш.; у беспапоўстве – паморскі, федасееўскі, філіпаўскі і інш.

На Беларусь стараабрадцы пачалі перасяляцца ў 1650-я гг. з Памор'я і Ноўгарада. Беспапоўцы аселі пераважна на паўночных землях: у Дынабургу (цяпер Даўгаўпілс, Латвія), Браславе, Полацкім і Віцебскім ваяводствах. Яны адмаўляліся ўзгадваць у сваіх службах цара, не будавалі вялікіх і багатых храмаў, часта пераязжалі з месца на месца, былі больш адасобленымі і замкнёнымі.

Папоўцы перасяліліся на Паўднёва-Усходнюю Беларусь – у Мсціслаўскае ваяводства (Магілёў, Чэрыкаў) і ў Рэчыцкія паветы Мінскага ваяводства (Ветка, Гомель). Папоўцамі былі пераважна заможныя сяляне, рамеснікі і купцы. Іх цэрквы па велічыне і багацці не саступалі праваслаўным.

Найбуйнейшым пасяленнем стараабрадцаў у Беларусі была Ветка, заснаваная ў 1685 г. Хутка вакол яе вырасла 14 слагод: Буда, Грабаўка, Гродня, Дубовы Лог, Касецкая, Касцюковічы, Красная, Крупец, Мар'іна, Мільча, Ніўкі, Папсуеўка, Спасаўка, Тарасаўка.

У 1690 г. становішча старавераў у Ветцы і слабодах даследавала ўрадавая камісія ВКЛ, створаная для азнаямлення з новай верай. Камісія не знайшла ніякай «схізмы» і канстатавала, што стараабрадцы не належаць да небяспечных для дзяржавы і царквы сектаў. Гэта палепшыла ўмовы жыцця старавераў і паспрыяла новаму прытоку перасяленцаў. У першай палове XVIII ст. у Ветцы і слабодах было каля 40 тыс. жыхароў. На Гомельшчыне дзейнічалі ўплывовыя манастыры: Абрамаўскі, Веткаўскі, Іасафатаўскі і інш.

Расійскія ўлады неаднаразова рабілі захады, каб вярнуць раскольнікаў, абяцаючы ім ільготы, зямлю, вызваленне ад рэкруцтва і подацей. Але намаганні ўлад былі безвініковыя. Тады ў 1764 г. «у Польшчу» было накіравана войска генерал-маёра Маслава, каб прымусіць раскольнікаў вярнуцца. Адбылося так званае «другое

выгнанне» – з Ветка было выселена 20 тыс. чал. у Сібір. Ветка была двойчы спалена. Многія са старавераў уцяклі і пасяліліся ў Магілёўскай губерні.

У канцы XVIII ст. па ініцыятыве царкоўнай і свецкай улады Расіі ўзнікла новая плынь – аднаверства, якое ўмоўна яднала праваслаўных і стараабрадцаў. Святарства падпардкоўвалася Свяцейшаму Сіноду, а царква захоўвала стараабрадніцкую службу, кнігі і сімвалы. У 1794 г. была пабудавана нават аднаверніцкая царква ў Гомелі. З цягам часу аднаверніцкімі сталі некаторыя стараабрадніцкія манастыры на Гомельшчыне.

У 1830–1840-я гг. стараабрадцы пражывалі пераважна ў Віцебскай – каля 39 тыс. чал., Магілёўскай – больш за 13 тыс. чал., Мінскай – больш за 7 тыс. чал., часткова ў Віленскай губернях.

Найбольш буйным і своасаблівым заставаўся Веткаўскі саглас, ці веткаўшчына. Стараверы гэтага толку папоўшчыны мелі прыхільнікаў у Старадуб’і і на Доне, і ў Ніжагародскай губерні, і ў Маскве. Веткаўшчына адрознівалася ад іншых толкаў тым, што мірапамазанне пры хрышчэнні дзяцей і дарослых, а таксама тых, хто перайшоў з праваслаўя, яны здзяйснялі ўласным мірам. Другое адрозненне было ў тым, што і святароў і міран, якія перайшлі да іх з праваслаўя, перахрышчвалі без пагружэння ў вадку. Былі і некотрыя іншыя адрозненні.

Стараверы вялі дастаткова адасоблены лад жыцця. У асноўным яны з’яўляліся сялянамі або належылі да гарадскіх нізоў. Займаліся земляробствам, рамяством і гандлем. Былі сярод іх і прадстаўнікі буржуазіі. Вера ім не забараняла клапаціцца аб матэрыяльным дабрабыце. Фінансавы дастатак разглядаўся як перамога старой веры, як дараванне Бога. Яны з’яўляліся людзьмі працавітымі, беражлівымі, прадпрымальнымі. Стараверы Магілёўскай губерні былі заможнымі купцамі, якія вялі гандаль на сотні тысяч рублёў. Гандлявалі коньмі, хлебам, алеем, соллю, лесам. Рамеснікі выраблялі сані, экіпажы на продаж. Займаліся агародніцтвам, а таксама земляробствам на арэнднай зямлі. Арандавалі фруктовыя сады, пашы, лясы.

У грамадскім ладзе арыентаваліся на пабудову рускага міру на рускіх пачатках, роўнасць, арцельнае і абшчыннае ўпарадкаванне, свабоды навучання і выбарнасць духавенства. Гэтыя патрабаванні ішлі ў разрэз з патрабаваннямі рэвалюцыянераў-дэмакратаў (Герцэн і Агараў выдавалі для іх спецыяльныя часопісы), і з ідэямі польскіх паўстанцаў у XIX ст.

Увесь час улада наглядала за стараверамі. Выдаваліся загады і распараджэнні аб уліку колькасці стараабрадцаў, родзе іх зняткаў, сумах прыбытку. Пастанова 1830 г. забараняла ўезд у дзяржаву замежных раскольнікаў і прадугледжвала стварэнне спецыяльных сакрэтных камітэтаў па справах старавераў, у склад якіх уваходзілі праваслаўныя святары, губернатары, жандармы-афіцэры і інш. Па закону ад 1864 г. усе стараверы былі падзелены на «больш шкодныя» (беспапоўцы), і «менш шкодныя» (папоўцы). Згодна са статыстычнымі дадзенымі, у 1874 г. на Беларусі жылі ў асноўным «менш шкодныя».

На тэрыторыі Беларусі праваслаўнымі святарамі вялася барацьба са стараверамі: прызначаліся спецыяльныя місіянеры па вяртанні у праваслаўе, пераўтваралі раскольніцкія цэрквы разам з іх убранствам і званамі ў праваслаўныя, арыштоўвалі і канфіскоўвалі маёмасць усіх нязгодных з рашэннямі улад.

У адказ на прыцісканні стараабрадцы нярэдка звярталіся ў суды са скаргамі на грамадзянскія ўлады і царкоўных іерархаў. Часцей за ўсё такія звароты заставаліся без увагі або атрымлівалі адмоўныя адказы.

У асноўным стараабрадцы ваража сустрэлі Кастрычніцкую рэвалюцыю, яны падвяргаліся рэлігійным ганенням з боку новых улад. Трэба адзначыць, што рух старой веры здолеў захавацца, хаця і ў аслабленым выглядзе.

У гады Вялікай Айчыннай вайны, у параўнанні з даваенным перыядам, рэлігійнае жыццё ажывілася і стараабрадніцкія абшчыны актывізавалі сваю дзейнасць. Пераважная большасць вернікаў прымала ўдзел у барацьбе з ворагам і дапамагала партызанам. Актывізацыя стараабрадства назіралася да сярэдзіны 60-х гг. XX ст. і змянілася чарговым спадам. Палітыка савецкай улады і размыванне межаў паміж толкамі стараабрадства, страта ўласцівых стараверам рыс, набліжэнне да праваслаўя прыводзілі да скарачэння колькасці прыхільнікаў «расколу».

Стараабрадцаў Беларусі вельмі проста было вылучыць па адзенні. Жанчыны апраналіся ў сарафаны з яркай тканіны, на галаве насілі хусткі, зімой – футры і футравыя шапкі. Для мужчын былі характэрны беляя доўгія сарочкі і шырокія шаравары. Мужчыны ніколі не галілі бараду, нават калі Пётр I прымушаў гэта рабіць.

У 80-х гг. у Беларусі захоўваліся абодва накірункі стараабрадства (папоўцы і беспапоўцы). Але да пачатку 1990-х гг. пра іх ніякіх звестак не было. Зараз у Беларусі стараверы жывуць у ва ўсіх абласцях. На 2001 г. зафіксавана 34 стараабрадніцкія абшчыны. Найбольшая іх

колькасць знаходзіцца ў Браслаўскім, Віцебскім, Лепельскім, Полацкім раёнах Віцебскай вобласці, Веткаўскім, Гомельскім, Добрушскім раёнах Гомельскай вобласці, Барысаўскім, Бабруйскім раёнах. Агульнай колькасць старавераў па неафіцыйных падліках, складае каля 20 тыс. чал. У 1998 г. быў афіцыйна зарэгістраваны і дзейнічае па сённяшні дзень Цэнтральны савет старажытна-праваслаўнай паморскай царквы ў Рэспубліцы Беларусь.

Глава 3. КАТАЛІЦЫЗМ

Каталіцтва, рыма-каталіцызм – хрысціянская канфесія, якая ўтварылася ў выніку падзелу хрысціянства на дзве плыні – усходнюю і заходнюю. З’яўляецца найбольш масавай хрысціянскай канфесіяй у свеце. У Беларусі каля 15% насельніцтва прытрымліваюцца каталіцызму.

Найбольш верагодным часам пранікнення хрысціянства заходняга ўзору ў Беларусь прынята лічыць 1013 г. калі тураўскі князь Святаполк Акаянны прывёз сабе ў жонкі дачку польскага князя Баляслава I Храбрага і разам з ёю – біскупа заходняй веры Рэйнберна. Свораная ім на нашай зямлі Тураўская епархія кіравалася заходнім абрадам. Але падзеі на Тураўскай зямлі не задаволілі князя Уладзіміра, і ён загадаў зняволіць заснавальнікаў гэтай епархіі. Неўзабаве біскуп Рэйнберн памёр, практычна нічога не зрабіўшы для зацвярджэння каталіцкай канфесіі на Тураўшчыне.

Пранікненне каталіцтва ў Беларусь ішло не толькі з Польшчы, але і з Германіі. У 1253 г. калі Міндоўг збіраўся прыняць каталіцызм, Навагрудскае біскупства ўзначальваў немец па паходжанні Хрысціян. У гэтым жа годзе Міндоўг атрымаў каралеўскую карону ад Папы Рымскага. Пэўныя намаганні па распаўсюджванні каталіцызму падпрымаў Лівонскі ордэн, які дзейнічаў пад патранажам Ватыкана, аднак замацаваць гэту канфесію ў ВКЛ не здолеў.

Самымі першымі і магутнымі цэнтрамі панавання каталіцкай веры сталі беларускія гарады Гродна і Вільня. Пры вялікім князе ВКЛ Гедыміне (1316–1341) у Вільні былі закладзены Францысканскі і Дамініканскі касцёлы з кляштарамі. У пачатку 90-х гг. XIV ст. набажэнствы пачаліся ў Фарным касцёле ў Гродна.

Наступны этап пранікнення каталіцызму ў Беларусь звязаны з падпісаннем Ягайлам Крэўскай уніі з Каралеўствам Польскім (1385). Умовай заключэння гэтай уніі было распаўсюджванне каталіцызму ў ВКЛ. Хрысціянства заходняга ўзору прыняла частка язычнікаў у Паўночна-Заходняй Беларусі, кіруючыя колы ВКЛ (сам Ягайла і тры яго браты: Віганд, Карыгайла, Свідрыгайла) і феадалы (шляхта). Пры Ягайлу і Вітаўту было пабудавана каля 20 касцёлаў (першы ў мястэчку пад Оршай). У 1386 г. Вітаўт дамогся ад Апостальскай Сталіцы (Ватыкан) узнаўлення прывілею, дадзенага Міндоўгу, на непасрэднае падпарадкаванне каталіцкага касцёла ВКЛ Рыму. У 1387 г. было

ўтворана першае каталіцкае біскупства ВКЛ – Віленскае, якое ахоплівала ўсе землі сучаснай Беларусі, акрамя Берасцейскай зямлі. Першым хто яго ўзначаліў быў біскуп Андрэй, паляк па паходжанні. Падпарадкоўвалася біскупства папству, а з 1418 г. – Гнезненскаму арцыбіскупству (Польша). З 1387 г. па 1430 г. у Віленскім біскупстве было створана 27 парафіяльных касцёлаў; за 1431–1500 гг. – 99 парафій, у першай палове XVI ст. – 129, у сярэдзіне XVI ст. дзейнічала 259 парафій. У 1375 г. Папай створана Луцкае біскупства (Украіна), куды ўвайшлі землі Паўднёва-Заходняй Беларусі.

З распаўсюджваннем каталіцызму звязана дзейнасць разнастайных манаскіх ордэнаў. Пры падтрымцы вярхоўнай улады былі заснаваны манастыры ордэна францысканцаў у Лідзе (1397), Ашмянах, Пінску, аўгустынян – у Быстрыцы, Брэсце, бернардзінцаў – у Полацку. Падначалены яны былі непасрэдна Рымскай курыі і не залежылі ад Віленскага біскупства.

Падтрымка дзяржаўнай уладай лацінскай веры спрыяла яе хуткаму распаўсюджванню. Язычнікаў на нашых землях амаль не засталася, таму новых вернікаў бралі з шэрагу праваслаўных. Дастаткова хутка каталіцтва набыло прывіляваны статус і намагалася стаць дзяржаўнай рэлігіяй. Такая сітуацыя выклікала незадаволенасць праваслаўных.

У адпаведнасці з актам Гарадзельскай уніі (мястэчка пад Брэстам), паны, шляхта і баяры, якія прымалі каталіцкую веру маглі карыстацца шматлікімі прывілямі, а праваслаўнае шляхецтва іх не мела. Такая сітуацыя выклікала абурэнне праваслаўных і непаразуменні паміж прадстаўнікамі ўсходняга і заходняга накірункаў хрысціянства. З гэтай нагоды у 1434 г. Жыгімонт Кейстутавіч выдаў прывілей аб ураўноўванні ў правах абедзвюх канфесій, але з правам займаць вышэйшыя дзяржаўныя пасады толькі католікамі. У 1503 г. вялікі князь і кароль польскі Аляксандр спецыяльнай граматай дазволіў акаталічанаму насельніцтву Віцебскай зямлі пры жаданні вярнуцца ў сваю былую веру. Падобная грамата з’явілася і ў 1563 г. Некаторыя даследчыкі нават лічаць яе актам усталявання ў ВКЛ сапраўднай рэлігійнай цярымасці і канфесійнай талерантнасці, якой не ведала ніводная краіна Еўропы.

Трэба адзначыць, што ва ўмовах актыўнага распаўсюджвання лацінскай веры і пашырэння заходняга ўплыву на ўсход, касцёлу ў ВКЛ удавалася захоўваць пэўную самастойнасць. Так, у Віленскай дыяцэзіі ў XVI ст. усе вышэйшыя духоўныя пасады займалі тутэйшыя людзі. Паводле дадзеных ксяндза Адама Стакевіча, «аж да XVII ст. усіх

біскупаў у Вільні было 18 чалавек, з іх першы, трэці і часцвёрты былі палякі, а астатнія – Літвіны і Беларусы» [22; с. 35].

Напачатку ў псіхалогіі беларусаў рыма-каталіцкая вера ўспрымалася як чужая, новая і незразумелая. Набажэнствы і казанні на лацінскай мове былі зразумелыя вельмі невялікай колькасці людзей. Становішча крыху змянілася, калі набажэнствы пачалі праводзіць па-польску. З цягам часу крыніцы пачалі фіксаваць і беларускую мову ў службах, казаннях, справаводстве і перапісцы паміж касцёламі.

Каталіцкі касцёл адыгрываў значную ролю ў жыцці тагачаснага грамадства: ён фарміраваў светапогляд, норавы, звычаі, нормы паводзін. Дзякуючы касцёлу Беларусь пазнаёмілася з еўрапейскай культурай традыцыяй. Усё творчае жыццё (музыка, жывапіс, архітэктура, мастацтва), асвета, адукацыя, навука развіваліся пад яго ўплывам.

Наступнай вяхой у гісторыі распаўсюджвання каталіцызму стала пранікненне на тэрыторыю Беларусі ідэй Рэфармацыі. Афіцыйнай датай лічыцца 1553 г., калі ў Брэсце быў заснаваны першы рэфармісцкі збор. Рэфармацыя, па сутнасці, мела моцны антыкаталіцкі характар і стала асноўнай прычынай пераходу найбольш уплывовых і заможных феадалаў на свой бок.

Вельмі хутка папства адрэагавала на такія падзеі, і ў Еўропе з’явіўся адзін з мацнейшых каталіцкіх манаскіх ордэнаў – ордэн езуітаў. На тэрыторыі Беларусі ордэн пачаў дзейнічаць у 1569 г. Ордэну езуітаў былі характэрны строгае цэнтралізацыя, ваенная дысцыпліна і падпарадкаванне абсалютнай волі яго кіраўніка, які падначальваўся толькі Папе Рымскаму. Асаблівасці арганізацыі, прывелі янае становішча (права нашэння свецкага адзення, вызваленне ад шматлікіх забарон), адсутнасць падаткаў і інш., дазволілі ператварыць ордэн у моцную ўплывовую арганізацыю, якая назапасіла вялікія багацці і стварыла лепшую на той час сістэму адукацыі. Задачамі езуітаў у ВКЛ былі задушэнне рэфармацыйнага руху, які дасягаў тут небяспечных для каталіцкага касцёлу памераў, і акаталічванне праваслаўнага насельніцтва. Для дасягнення пастаўленых мэт езуіты адчынялі калегіўмы, займаліся дабрачыннасцю (адчынялі прытулкі, шпіталі), распасюджвалі літаратуру, схілялі на свой бок шляхту і магнатаў, часам выкарыстоўвалі гвалтоўныя сродкі (чынілі пагромы пратэстанцкіх збораў).

У 1773 г. булай папы Клімента XIV ордэн быў скасаваны. Але Кацярына II пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай ордэн захавала.

Езуіты працягвалі карыстацца падтрымкай свецкай улады і ўплываць на яе рашэнні. У Полацку працягваў дзейнасць езуіцкі калегіўм. Вакол Полацка была створана своеасаблівая навучальная акруга, куды ўваходзілі калегіўмы Віцебска, Магілёва, Оршы і інш. У 1820 г. езуіты былі выгнаны з Расійскай імперыі, а калегіўм у Полацку зачынены. Неўзабаве ордэн быў адноўлены спецыяльнай булай Папы Рымскага і працягвае дзейнасць у Еўропе і па сённяшні дзень.

Калі вярнуцца да гісторыі каталіцызму ў Беларусі, то неабходна ўзгадаць дату – 1569 г. – падпісанне Люблінскай уніі. У акце уніі паміж ВКЛ і Каронай Польскай фіксаваліся істотныя прывілеі для католікаў і каталіцтва ўвогуле. Усё гэта разам з актыўнай дзейнасцю езуітаў у Беларусі садзейнічала замацаванню за каталіцкай верай пануючага становішча.

XVIII ст. прайшло пад лозунгам змагання некатолікаў за свае правы і прывілеі. Праваслаўныя і пратэстанты (дысідэнты), заручыўшыся падтрымкай аднаверных дзяржаў (Маскоўскай дзяржавы, Прусіі і інш.), вялі барацьбу з засіллем каталіцызму. Гэта іншаземнае ўмешванне, на думку некаторых беларускіх гісторыкаў, і стала прычынай заняпаду, а потым і распаду Рэчы Паспалітай.

Дысідэнцкае пытанне найбольш востра паўстала ў канцы XVIII ст. – напярэдадні першага падзелу Рэчы Паспалітай. Супраць дысідэнцкіх канфедэрацый (Слуцкая – праваслаўная, Торунская – пратэстанцкая) паўстала Барская каталіцкая канфедэрацыя. Барскія канфедэраты выступалі за захаванне самастойнасці Рэчы Паспалітай, за «залатыя шляхецкія вольнасці», безумоўнае панаванне каталіцкай веры. Нават у Канстытуцыі 1791 г. пазначалася, што каталіцызм пры захаванні свабоды веравызнанняў павінен быць дзяржаўнай рэлігіяй. Але далейшыя падзелы Рэчы Паспалітай рэалізаваць дадзеныя пастановы не дазволілі.

Трэба адзначыць, што далучэнне Беларусі да Расійскай імперыі практычна не змяніла становішча каталіцкага касцёла. Паўсюднага зачынення касцёлаў не адбылося галоўным чынам з-за жадання імперскай улады выклікаць да сябе лаяльнасць з боку каталіцкага насельніцтва. Пэўныя перамены ўсё ж такі назіраліся. Так, у 1783 г. было створана Магілёўскае архіепіскапства на чале з С. Богуш-Сестранцэвічам, кампетэнцыі якога належалі ўсе католікі – грамадзяне Расіі – і ўсе каталіцкія прыходы. Утварэнне епархіі і прызначэнне Богуш-Сестранцэвіча не было ўзгоднена з Ватыканам. Побач з езуітамі працягвалі сваю дзейнасць і іншыя манаскія каталіцкія ордэны:

дамінікане, бернардынцы, францыскане, піяры, кармеліты. У 1797 г. быў заснаваны дэпартамент юстыцыі (потым ператвораны ў калегію), для ажыццяўлення кантролю за дзейнасцю рымска-каталіцкай царквы ў Паўночна-Заходнім краі свецкай уладай, на чале якога стаяў Магілёўскі архіепіскап.

Кардынальныя перамены ў жыцці каталіцкага касцёла ў Беларусі пачаліся пасля паўстанняў 1830 і 1863–1864 гг. У якасці пакарання каталіцкага насельніцтва за ўдзел у хваляваннях імперскія ўлады зачынялі кляштары, богаслужэнні пераводзілі на рускую мову, зачынялі або перавозілі ў Пецярбург духоўныя семінарыі для рымска-каталіцкага святарства, навучальныя ўстановы пры касцёлах падпарадкоўваліся Міністэрству народнай асветы, абмяжоўвалася выдавецкая дзейнасць. Нягледзячы на гэта, касцёл у Беларусі працягваў сваю шматбаковую дзейнасць. У сярэдзіне 90-х гг. XIX ст. у Паўночна-Заходнім краі налічвалася каля 3 млн католікаў. Дзейнічала 597 касцёлаў, 8 манастыроў, 1109 духоўных асоб. Каталіцкае духавенства атрымлівала ад казны пэўнае штатнае ўтрыманне. Прыходы валодалі зямельнымі надзеламі. Выдзяляліся грошы на пенсіі, будаўніцтва і іншыя патрэбы. У сталіцы імперыі працавала каталіцкая духоўная семінарыя.

Актывізацыя беларускага каталіцкага руху назіралася ў гады Першай сусветнай вайны. У 1917 г. была ўтворана Хрысціянская дэмакратычная суполка, якая аб'ядноўвала беларускую інтэлігенцыю – слухачоў духоўнай акадэміі ў Пецярбургу, святароў. Аднавілася Мінская дыяцэзія. Працягвалі дзейнічаць Віленская і Магілёўская дыяцэзіі.

Некаторыя каталіцкія святары выступалі за беларусізацыю каталіцкага касцёла (Магілёўскі мітрапаліт Эдвард дэ Роп). Падчас нямецкай акупацыі 1918 г. у Мінску адчынена каталіцкая духоўная семінарыя.

Пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі становішча ўсіх канфесій, у тым ліку і каталіцызму, напаткалі перамены. Абвяшчаўся курс на ваяўнічы атэізм. У 1919 г. папскі прастол выказаў пратэст Леніну ў сувязі з праследаваннем духавенства. У 1924 г. з СССР увогуле была выслана ватыканская місія.

Праводзілася палітыка канфіскацыі касцельнай маёмасці, арышты і зняволенне ксяндзоў, дазнанні на прадмет лаяльнасці да савецкай улады, праследаванне за таёмнае выконванне богаслужэння. Чарговая хваля рэпрэсій напаткала каталіцкае святарства ў 1930-х гг. Пад

лозунгам знішчэння антысавецкага падполля былі зачынены амаль усе касцёлы ў БССР. У 1939 г. у 10 незачыненых касцёлах не засталася ніводнага ксяндза. Дзейнасць рымска-каталіцкай царквы фактычна была спынена.

Іншая сітуацыя назіралася ў Заходняй Беларусі, якая згодна з Рыжскім дагаворам апынулася ў складзе Польшчы. Там касцёл разглядаўся ўладамі як сродак уплыву на насельніцтва ў «крэсах» (Заходняя Беларусь). Касцёлы і кляштары адчынялі школы, дзіцячыя дамы, выходзілі дзяцей у духу каталіцызму.

Амаль уся тэрыторыя Заходняй Беларусі ўваходзіла ў Віленскую мітраполію. У сярэдзіне 1920-х гг. у Драгічыне і Пінску пачалі працаваць духоўныя семінарыі. Адраджаліся касцёлы і кляштары. Прыходам належала немалая колькасць ворнай зямлі (14 565 га), вытворчыя прадпрыемствы, млыны, фабрыкі, заводы і інш. Пад уплывам рымска-каталіцкай веры знаходзіліся грамадскія арганізацыі і партыі («Акцыя каталіцкая», «Зухі», «Таварыства каталіцкай моладзі», «Беларуская хрысціянская дэмакратыя»). Рымска-каталіцкая царква мела свае друкаваныя органы: «Noweżysie», «Słowo» і інш.

Пасля ўваходжання Заходняй Беларусі ў склад БССР (1939) савецкая рэлігійная палітыка распаўсюдзілася і на далучаныя тэрыторыі. Пачалося масавае закрыццё касцёлаў і арышт ксяндзоў. Уплыў каталіцтва на беларускае насельніцтва рэзка скараціўся.

У час Вялікай Айчыннай вайны нямецкія акупацыйныя ўлады (асабліва Вільгельм Кубэ) падтрымалі дзейнасць каталіцкага касцёла ў Беларусі. Пачалося адраджэнне рэлігійнага жыцця з мэтай выкарыстаць антысавецкія настроі каталіцкага духавенства ў сваёй прапагандзе. У 1942 г. беларускія каталіцкія ксяндзы (ксяндз В. Гадлеўскі) звярнуліся да В. Кубэ з просьбай стварыць беларускую рымска-каталіцкую царкву. Але спроба не ўдалася.

Многія духоўныя асобы ўдзельнічалі ў антыфашысцкім руху, актыўна ваявалі ў Арміі Краёвай. За ўдзел у супраціўленні акупанты загубілі больш за 100 тыс. чал. каталіцкага духавенства (Ю. Кашыра, А. Ляшчэвіч і інш.).

Пасля вайны пачалася новая хваля закрыцця касцёлаў і арышту ксяндзоў, якія дзейнічалі на акупіраванай тэрыторыі. У 1945 г. было зачынена 15 касцёлаў. Каталіцкае духавенства абвінавачвалі ў «апалячванні і акаталічванні беларускага народа», антысавецкіх настройах, выступленнях супраць калектывізацыі. Калі ў 1946 г. у БССР налічвалася 225 святароў, то ў 1950 г. засталася 111.

Пэўнае паслабленне ў дачыненні да каталіцкага святарства назіралася пасля смерці Сталіна. У 50-х гг. вярнуліся са зняволення многія рэпрэсіраваныя. Аднак у цэлым канфесійная палітыка савецкай улады заставалася жорсткай. На 1960 г. у БССР існавала 191 каталіцкае аб'яднанне, у 1985-м засталася – 96. Біскупы на дзяцэзіі не прызначаліся. Сувязі рымска-каталіцкай царквы ў Беларусі з Ватыканам былі парушаны. Кадры духавенства для Беларусі рыхтаваліся толькі з 1975 г. у Рыжскай каталіцкай духоўнай семінарыі.

У другой палове 1980-х гг. у СССР пачалося ажыўленне рэлігійнай дзейнасці, у тым ліку і каталіцызму. Адчыняліся старыя і будаваліся новыя касцёлы, аднаўлялася дзейнасць манаскіх ордэнаў, вялася місіянерская дзейнасць, выдавалася рэлігійная літаратура. Былі арганізаваны епархіяльныя структуры: у 1989 г. заснавана апостальская адміністрацыя ў Мінску, у 1991 г. утвораны новыя царкоўна-адміністрацыйныя адзінкі – Гродзенскае біскупства і Мінска-Магілёўская архідыяцэзія, у снежні 1999 г. утворана Віцебская дыяцэзія. На 2000 г. у Рэспубліцы Беларусь было: 405 прыходаў, у якіх служылі 266 ксяндзоў, 7 кляштароў (усе жаночыя), 5 дабрачынных таварыстваў. З 1990 г. працуе вышэйшая духоўная семінарыя ў Гродна. Каталіцкі касцёл ў Беларусі друкуе часопісы «Наша вера», (Мінск), «Дыялог» (Баранавічы), «AveMaria», «Каталіцкія навіны». 13 мая 2002 г. зарэгістраваны рэлігійны часопіс для дзяцей «Маленькі Рыцар Беззаганны».

У 2004 г. падрыхтавана і выдадзена першае ў гісторыі беларускамоўнае выданне «Рымская імша». 18–22 чэрвеня 2008 г. адбыўся візіт у Беларусь сакратара Папы Бенедыкта XVI кардынала Тарчызіа Бертонэ. Падчас яго прыезду былі арганізаваны сустрэчы з Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь Аляксандрам Лукашэнкам, Патрыяршым Экзархам усяе Беларусі Мітрапалітам Мінскім і Слуцкім Філарэтам, на якіх абмяркоўваліся важныя пытанні ўзаемаадносін каталіцкага касцёла і дзяржавы, будаўніцтва новых святыняў, суіснавання хрысціянскіх канфесій, дыпламатычных адносін.

На сённяшні дзень у краіне дзейнічае чатыры епархіі, 11 рымска-каталіцкіх місій, дзевяць манаскіх супольнасцяў, дзве духоўныя семінарыі, у Баранавічах функцыянуе каледж для вернікаў, у 2014 г. пры Мінска-Магілёўскай курыі працуе ўстанова вышэйшай адукацыі. У прыходах (парафіях) служыць 428 святароў. Дзейнічае больш за 470 храмаў. Беларускаю рымска-каталіцкую царкву ўзначальвае арцыбіскуп Тадэвуш Кандрусевіч, мітрапаліт Мінска-Магілёўскі.

Такім чынам, каталіцтва прайшло на беларускіх землях дастаткова складаны шлях станаўлення. У гісторыі яго развіцця былі старонкі ціхамірнага існавання (перыяд ВКЛ і Рэчы Паспалітай) і глыбокага заняпаду (перыяд БССР). Амаль увесь час рымска-каталіцкая канфесія са сваёй заходнееўрапейскай скіраванасцю (дастаткова спаланізаванай) аказвала моцны ўплыў на беларусаў. Пагэтам у нацыянальнай культуры і светапоглядзе беларуса разам з усходнімі рысамі прысутнічаюць элементы заходняй культуры.

Глава 4. РЭФАРМАЦЫЯ І ПРАТЭСТАНТЫЗМ

Рэфармацыя – шырокі сацыяльна-палітычны і ідэалагічны рух у Еўропе, накіраваны супраць рымска-каталіцкай царквы і яе ролі ў палітычнай сістэме грамадства. Рэфармацыйны рух прывёў да ўзнікнення розных форм пратэстантызму. Ідэйнай крыніцай Рэфармацыі быў гуманізм эпохі Адраджэння. Гуманісты выступалі з крытыкай сярэднявечнага светапогляду і абгрунтоўвалі прынцыпы буржуазнага індывідуалізму. Галоўнай была ідэя адмаўлення неабходнасці царквы для сапраўднага верніка з усёй яе іерахіяй і Папам Рымскім. Адзінай крыніцай веры лічылася Біблія. Ідэолагі Рэфармацыі патрабавалі адмены царкоўнай дзесяціны і пышнага каталіцкага культу, адчужэння царкоўнай маёмасці. Выступалі за стварэнне самастойных, дэмакратычных, з простым кіраваннем і таных нацыянальных цэркваў. Асноўнымі пратэстанцкімі плынямі былі лютэранства і кальвінізм (з 1560 г. вылучаецца антытрынітарызм).

У Беларусі з'яўленне Рэфармацыі было абумоўлена глыбокімі сацыяльна-гістарычнымі прычынамі і паўплывала на ўсе бакі народнага жыцця. Рост гарадоў, развіццё рамесніцтва і гандлю, абвастрэнне класавых супярэчнасцей, сутыкненне эканамічных і палітычных інтарэсаў розных сацыяльных груп і канфесій стварылі спрыяльныя ўмовы для яе пашырэння. Спрыяльнай глебай для развіцця Рэфармацыі ў Беларусі сталі таксама культура Рэнесансу і ідэі гуманізму.

Землі сённяшняй Беларусі наведвалі яшчэ папярэднікі Рэфармацыі – *гусіты* («чэшскія браты»), напрыклад, Геранім Пражскі (каля 1420 г.). Аднак рэальны ўплыў Рэфармацыі ў краіне распаўсюдзіўся пазней. Найранейшыя звесткі аб заснаванні лютэранскай царквы – «збора» – у Беларусі датуюцца 1535 г.: паводле іх, у тым годзе князь Слуцкі Юрый Алелькавіч вызначыў пляцоўку зямлі для пабудовы ў Слуцку лютэранскай святыні.

Паспрыяць папулярызацыі «арыянскай» плыні пратэстантызму, якая адмаўляла боскую прыроду Хрыста, сярод праваслаўнага насельніцтва ВКЛ маглі і вучэнні маскоўскіх ерэтыкаў («жидовствующих»), якія знаходзілі ў той час у Беларусі прытулак ад пераследаванням на сваёй радзіме – у Маскоўскім княстве.

Многія прадстаўнікі магнацкай, шляхецкай, а часам нават і купецкай моладзі ВКЛ атрымлівалі адукацыю ва ўніверсітэтах Заходняй Еўропы, такіх як Лейпцыг і Вітэнберг, дзе непасрэдна знаёміліся з ідэямі Лютэра і яго паслядоўнікаў. Новы (некаталіцкі)

універсітэт у Крулеўцы (сёння Калінінград), заснаваны ў 1544 г., стаў асабліва прывабным, у тым ліку з прычыны пэўнай колькасці стыпендыяў, замацаваных там спецыяльна для студэнтаў з Вялікага Княства, а таксама магчымасці навучацца на родных мовах. Між тым існаванне нямецкіх і іншых нацыянальных асяродкаў у Вільні і галоўных гарадах краіны спрыяла сталым і трывалым кантактам паміж інтэлектуальным і духоўным жыццём захада Еўропы і насельніцтвам Вялікага Княства.

Першым значным мясцовым лідарам Рэфармацыі быў, як мяркуецца, Абрагам Кульва (каля 1510–1545 гг.). Пасля атрымання адукацыі ва ўніверсітэтах Кракава, Лейпцыга і Вітэнберга і набыцця ступені доктара тэалогіі каля 1538 г. Кульва вярнуўся на радзіму і прыбыў у сталіцу ВКЛ Вільню. Каля 1540 г. Кульва заснаваў там школу. Але хутка ўладу пачалі непакоіць лютэранскія ідэі, а таксама «неартадаксальнасць» выказванняў самога Кульвы. У выніку ў 1542 г. школу зачынілі.

У 1550-х гг. лютэранскія парафіі з'явіліся ў галоўных гарадах Вялікага княства Літоўскага: спачатку у Вільні (1555) і Слуцку, крыху пазней – у Менску, Гародні, а таксама ў вёсках Гайціюнішкі (сёння Воранаўскі раён), Вішнеў (сёння Смаргонскі раён), Валянаў (сёння Ашмянскі раён), Янаў.

Адным з выдатных правадыроў Рэфармацыі ў краі быў князь Мікалай Радзівіл Чорны, які ў маладосці вучыўся ў Вітэнбергскім універсітэце і быў вельмі ўплывовай дзяржаўнай асобай.

Мікалай Радзівіл Чорны напачатку прыняў лютэранства. Аднак у далейшым ён стаў кальвіністам, пазней спачуваў і антытрынітарыям (арыянам). Менавіта ён збудаваў першую рэфармацыйную царкву ў Беларусі – у Бярэсці ў 1553 г. Збор гэты быў пачаткова лютэранскім і знаходзіўся ў берасцейскім Радзівілаўскім замку. Вядома, напрыклад, што для яго галоўнай залы князь Мікалай Чорны загадаў з Галандыі ці Нямеччыны габелен – партрэт Марціна Лютэра. Аднак пазней, з пераходам князя ў кальвінізм, таксама і Берасцейскі збор стаў кальвінісцкім. Князь Мікалай Радзівіл Чорны шчодро фундаваў пратэстанцкія школы і кнігадрукаванне ў ВКЛ: у Бярэсці ён заснаваў першую рэфармацкую друкарню, з-пад прэса якой выйшаў знакаміты пераклад Бібліі, так званая «*Biblia Brzeska*» 1563 г. і інш.

Пасля смерці Мікалая Радзівіла Чорнага галоўным апекуном і мецэнатам кальвінізму Вялікага Княства заставаўся князь Мікалай Радзівіл Руды. Галоўнымі ж дабрадзеямі і апекунамі лютэранства

ў ВКЛ у канцы XVI – пачатку XVII ст. можна назваць магнацкі род Хадкевічаў.

Напрыканцы XVI ст. у Вялікім Княстве існавала да 10 лютэранскіх парафіяў, а напачатку XVII ст. з'явілася некалькі новых. Некаторыя зборы былі мураваныя (напрыклад, у вёсцы Гайцюнішкі Воранаўскага раёна Гродзенскай вобласці, 1633 г.), аднак большасць лютэранскіх збораў той эпохі былі зроблены з дрэва, набажэнствы часам адпраўляліся ў іншых пабудовах або маёнтках багатых парафіянаў.

З ліку тагачасных лютэранскіх пастараў і казнадзеяў найбольш вядомымі былі віленскія пастары Самуэль Дамброўскі (1577–1625), Андрэй Шёнфлісіўш (1590–1653) і Ян Маліна (1620–1672). Самуэль Дамброўскі, лютэранскі супэrintэндант (кіраўнік прыхода) ВКЛ з 1615 г., быў асабліва знакаміты сваімі казаннямі і тэалагічнымі працамі, напрыклад «*Lekarstwo Duszne*» (1611), канцыянал (спеўнік) «*Ray duszny*» (1623), ягоная знакамітая «*Postilla...*» (1621), якія перавыдаваліся 10 разоў. Таксама і пастар Андрэй Шёнфлісіўш быў аўтарам «*Postylli*» (нядзельныя казанні, 1652) і іншых духоўных твораў, надрукаваных у Любчы (Навагрудскі раён Гродзенскай вобласці), у Іўі, Вільні, Крулеўцы, Торуні.

Варта адзначыць, што кальвіністы, як асобная плынь, вылучыліся з ліку паслядоўнікаў Рэфармацыі ў ВКЛ толькі ў 1563 г. Вялікая калькасць шляхты, а асабліва магнатэрыя, прыняла тады кальвінізм (гельвецкае вызнанне), а таксама антытрынітарызм (сацыніянства). Часам яны пераводзілі ў сваю веру і прыгонных сялян, іншых падданных, а таксама цэлыя парафіі, размешчаныя на іх зямлі. Усё гэта нарэшце зрабіла менавіта кальвінізм, і на пэўны час нават антытрынітарызм, больш распаўсюджанымі за лютэранства вызнаннямі ў Беларусі XVI–XVII стст. У тую эпоху цэлыя рымска-каталіцкія і праваслаўныя парафіі масава пераходзілі ў кальвінізм і арыянства. Гэта было своеасаблівай рысай беларускай Рэфармацыі.

Рэфармацыя распаўсюджвалася не толькі на землях, якія належалі пратэстанцкай шляхце, але і ў іншых гарадах і мястэчках краіны: у Вільні, Бярэсці, Слуцку, Віцебску, Менску (так, вуліца Інтэрнацыянальная ў Мінску некалі называлася Збаровай – ад кальвінісцкага збору, які там калісьці знаходзіўся), у Полацку, Гародні, Магілёве, Нясвіжы, Мсціслаўлі, Заслаўі, Глыбокім, Навагрудку і яго ваколіцах, у Смаргоні, Койданаве, Асташыне, Ашмянах, Клецку, Копылі і г. д. Агульная колькасць кальвініскіх, лютэранскіх і арыянскіх

збораў у Вялікім Княстве ў другой палове XVI ст. была каля 180, і гэта прыкладна роўна колькасці каталіцкіх парафіяў у ВКЛ (каля 200).

У першай палове XVII ст. становішча пратэстанцкай царквы ў Вялікім Княстве было ўмацавана шматлікімі вялікакняскімі (каралеўскімі) прывілеямі. Аднак на працягу XVII ст. частыя войны з лютэранскай Швецыяй, украінскімі казакамі і з праваслаўнай Масквой распальвалі рэлігійную неталерантнасць у Рэчы Паспалітай і ў ВКЛ. Здараліся напады на лютэранскія пахавальныя працэсіі (напрыклад у Вільні, 1637 г.). У 1668 г., у перыяд «бескаралеўя», Генеральная Канфедэрацыя забараніла пабудову новых евангелісцкіх цэркваў ва ўсёй Рэчы Паспалітай. У 1660-х гг. у Вільні адбыліся таксама пэўныя канфлікты паміж лютэранскімі духоўнымі і каталіцкімі ўладамі з прычыны таго, што апошнія забаранялі пастарам насіць вопратку, падобную да каталіцкай.

Бастыёнам евангелісцкіх вызнанняў у Беларусі ў XVII і XVIII стст. заставаўся горад Слуцк – маёмасць пратэстанцкай галіны Радзівілаў. Лютэране і кальвіністы (як і праваслаўныя) у Слуцку працягвалі карыстацца ўсімі правамі і прывілеямі, а таксама атрымлівалі ад Радзівілаў шчодрія ахвяраванні.

Князь Багуслаў Радзівіл у 1653 г. прызначыў фондушы на арганізацыю комплексу евангелісцкага збору, у склад якога разам са святынямі ўваходзілі таксама жылло для святароў і бакалаўраў (настаўнікаў), школа, пахавальны дом і шпіталь. Святар, які кіраваў гэтым комплексам, атрымліваў 300 злотых штогод.

Рэфармацыя актыўна ўздзейнічала на духоўныя працэсы ў краіне. З ёю звязаны фарміраванне беларускай народнасці і станаўленне нацыянальнай свядомасці, пашырэнне кнігадрукавання, развіццё літаратуры, мастацтва, асветніцкай дзейнасці. Публіцыстыка рэфарматараў узбагачала ідэйны змест беларускай літаратуры, яе тэматыку, жанры і стылі. З'явіліся новыя стылі ў архітэктуры ўзнікалі кальвінісцкія зборы, якія нярэдка будаваліся як храмы-крэпасці. У другой палове XVI ст. Рэфармацыя падарвала аўтарытэт афіцыйнай тэалогіі і садзейнічала развіццю свецкіх ведаў.

Пасля заключэння Люблінскай уніі ў 1569 г. у Беларусі пачала распаўсюджвацца Контррэфармацыя, большасць магнатаў перайшла ў каталіцызм, што прадвызначыла паступовае згасанне Рэфармацыі. XVII ст. значная колькасць пратэстантаў была вымушана вярнуцца ў каталіцызм, а тыя, хто застаўся ў пратэстантызме, абмяжоўваліся

ў правах. У 1658 г. прынята пастанова сеймавага суда аб выгнанні антытрынітарыяў з Рэчы Паспалітай.

Вайна Рэчы Паспалітай і Маскоўскай дзяржавы, якая скончылася падпісаннем Андрусаўскага перамір'я (1667), а потым Вечнага міру (1686), пагоршыла становішча пратэстанцкай царквы ў ВКЛ. Папершае, адбылося збліжэнне пазіцый праваслаўнай і пратэстанцкіх цэркваў (абедзве яны прыціскаліся католікамі ў прававым і рэлігійным плане); па-другое, і праваслаўныя, і пратэстанты атрымалі сабе замежных апекуноў (праваслаўныя – Расію, пратэстанты – Прусію і Швецыю), якія, прыкрываючыся падтрымкай аднаверцаў, развальвалі Рэч Паспалітую знутры.

У 1719 г. лютэране і кальвіністы ВКЛ заключылі пагадненне, якое дазваляла, у выпадку патрэбы, узаемнае карыстанне царкоўнымі будынкамі для набажэнстваў абедзвюма канфесіямі.

Напачатку XVIII ст. некатоlíкі ў Вялікім Княстве былі ўжо істотна абмежаваныя ў правах: так, на сойме 1718 г. у Гародні былі непрызнаныя паўнамоцтвы дэпутата-кальвініста Пятроўскага. Законы 1734–1736 гг. канчаткова пазбавілі прадстаўнікоў евангелісцкіх вызнанняў (лютэранаў і кальвіністаў) як рэлігійных свабод, так і палітычных правоў, а таксама цывільных і вайсковых пасадаў. Пры гэтым пратэстанты былі падуладныя юрысдыкцыі рымска-каталіцкіх царкоўных улад і судоў. За адмову ад удзелу ў каталіцкіх абрадах і цырымоніях у некаторых мясцовасцях на евангелікоў накладаліся штрафы; у Рэчы Паспалітай існавала (да 1768 г.) і пэўная даніна, якую евангелікі павінны былі плаціць на карысць каталіцкіх духоўных асоб. У 1744 г. каталіцкі сінод у Вільні забараніў нават рамантаваць пратэстанцкія цэрквы на тэрыторыі Віленскай дзяцэзіі, у чарговы раз забараніў пастырам насіць вопратку, падобную да каталіцкай, а таксама абвясціў неправамоцнасць шлюбаў, зарэгістраваных лютэранамі або кальвіністамі.

У XVIII ст. пратэстанты з пераменным поспехам змагаліся за свае правы і роўнасці, звяртаючыся са скаргамі ў Сойм, да караля і да сваіх замежных апекуноў, але аднавіць былыя пазіцыі ў краіне не змаглі.

Толькі ў 1768 г. пад сумесным палітычным націскам дзвюх канфедэрацый – Торуньскай (у Польшкім Каралеўстве, на чале з лютэранінам Гольцам) і Слуцкай (у Вялікім Княстве, на чале з кальвіністам Грабоўскім), – а таксама замежных дзяржаў адбылося пэўнае аднаўленне правоў рэлігійных «дысідэнтаў» – юрыдычна замацаванае Варшаўскім трактатам і гарантаванае манархамі Прусіі,

Даніі, Англіі, Расіі і Швецыі. Былі адноўлены правы евангелісцкай (і праваслаўнай) шляхты, а некатоlíкам-мяшчанам зноў дазвалялася займаць пасады ў магістратах, гандляваць і мець рамесніцкія майстэрні. У Вялікім Княстве адразу легалізаваліся пяць лютэранскіх парафій і каля 40 кальвінісцкіх. З гэтага часу пачалося іх новае развіццё: так, у Гародні лютэранская суполка з'явілася ўжо ў 1779 г., новая лютэранская царква была пабудавана ў 1793 г.

У 1780 г. пад кіраўніцтвам віленскага пастара Якуба Міхала Крупінскага адбыўся сінод рэфармацыйнай правінцыі ВКЛ, пастановаю якога ў сталіцы Княства была створана лютэранская Літоўская Кансісторыя. Двума асэсарамі Кансісторыі сталі пастары з Каўнаса і Слуцка, якія павінны былі экзаменаваць святароў. Існаваў таксама кансісторскі суд, які меў паўнамоцтвы пазбаўляць духоўнай годнасці (*сану*) або асудзіць на царкоўнае пакаранне (*пакуту*) нават цэлую парафію.

У 1784 г. лютэране Вялікага Княства сабраліся на сінод у Біржах (Літва), на якім парафії ВКЛ былі падзелены на тры акругі: біржанскую, віленскую і слуцкую. У віленскую акругу ўвайшлі (акрамя парафіяў у этнічнай Літве) парафії ў Гародні, Вішневе, Янаве і Гайцюнішках, а да слуцкай акругі былі аднесены астатнія лютэранскія парафії. Праўда, у 1795 г. ужо ўся Беларусь апынулася ў складзе Расійскай імперыі.

Пасля далучэння беларускіх зямель дзейнасць лютэран і кальвіністаў не спынілася. З сярэдзіны XIX ст. у Беларусі пачаўся новы этап развіцця евангельскага руху. У гарадах і вёсках Усходняй Беларусі сталі адчыняцца баптысцкія цэрквы. Першай з іх была царква ў вёсцы Уць на Гомельшчыне. У 1888 г. баптысцкія сходы сталі праводзіцца ў Віцебску, а ў 1905 г. і ў Мінску.

Да 1917 г. у Беларусі налічвалася каля 200 тыс. «карэнных беларускіх пратэстантаў». Многія з іх былі пратэстантамі ўжо ў некалькіх пакаленнях.

У 20-я гг. XX ст. у Заходняй Беларусі пачалося чарговае абуджэнне евангельскага руху. На працягу аднаго дзесяцігоддзя там паўстала каля 200 баптысцкіх і пяцідзясятніцкіх цэркваў. У 1926 г. брэсцкі пастар Лука Дзекуць-Малей пачаў выдаваць евангеллі на беларускай мове, а ў 1931 г. выйшаў поўны тэкст Новага Запавету і Псалмоў. Больш за 2/3 ад усіх пратэстанцкіх абшчын знаходзіліся ў Заходняй Беларусі (былі створаны ў перыяд з 1922 па 1935 г.)

Усталяванне савецкай улады ў Беларусі прадвызначыла лёс пратэстантаў. Евангелісцкую веру напаткала тое самае, што і астатнія хрысціянскія канфесіі – зачыняліся храмы, арыштоўвалі святароў і інш. Значны рост пратэстантызму ў Беларусі быў адзначаны ў перыяд нямецкай акупацыі. Так, па дадзеных 1946 г., 10 % ад усіх дзеючых баптысцкіх абшчын узніклі яшчэ ў 1942 г. Актыўная дзейнасць евангельскіх хрысціян-баптыстаў працягвалася ўсю вайну. У кастрычніку 1944 г. адбылася значная падзея ў гісторыі пратэстантызму – утварэнне Саюза евангельскіх хрысціян і баптыстаў, праз які сталінскі рэжым імкнуўся ажыццяўляць кантроль за дзейнасцю абшчын. Былі ў Беларусі пратэстанцкія аб'яднанні, якія не прызналі ўладу гэтага Саюза. Па дадзеных на 1949 г., большасць пратэстанцкіх абшчын знаходзілася ў Заходняй Беларусі (77 %).

У першыя пасляваенныя гады ў Беларусі назіраўся значны прырост вернікаў, у асноўным за кошт тых, хто прыехаў з іншых рэгіёнаў, і тых, хто вярнуўся са ссылак. Далей ішло паступовае паніжэнне колькасці абшчын і вернікаў. Вельмі востра стаяла пытанне аб падрыхтоўцы прэсвітэрска-прапагандніцкіх кадраў. Духоўнай установы для пратэстанцкіх святароў у СССР не было. Яшчэ адна праблема ўзнікла для Савета па справах рэлігій СССР, калі пачалі з'яўляцца абшчыны адвентыстаў сёмага дня. Гэтая плынь характарызавалася наяўнасцю «элементаў рэфармізму» (у адрозненне ад асноўных галін пратэстантызму): святкаванне суботы, абмежаванні ў харчаванні і інш. Многія абшчыны нават не былі зарэгістраваны і дзейнічалі нелегальна.

Нягледзячы на складаныя ўмовы, пратэстанцкія абшчыны не спынілі працы. Больш таго, яны папаўнялі свае шэрагі за кошт моладзі, у тым ліку вернікаў іншых канфесій. У 1981–1985 гг. 44 % нанова прынятых у баптысты складала моладзь. Будаваліся малітоўныя дамы; самы буйны ў Еўропе быў пабудаваны у 1984 г. у Брэсце. Усяго за 1981–1986 гг. у БССР былі ўзведзены 33 новыя храмы і 27 рэканструявана.

Распад СССР і атрыманне Беларуссю незалежнасці адкрылі новыя магчымасці для дзейнасці пратэстанцкіх рухаў. Як самастойныя аб'яднанні сталі дзейнічаць Саюз евангельскіх хрысціян-баптыстаў, Саюз хрысціян веры евангельскай (цяпер Аб'яднаная царква хрысціян веры евангельскай), Аб'яднанне супольнасцяў хрысціян поўнага евангелля, Канферэнцыя адвентыстаў сёмага дня.

Пратэстанцтва за час існавання ўнесла вялікі ўклад у развіццё нашай культуры, дзяржаўнасці, этыкі. Нездарма прадстаўнікі буйных магнацкіх родаў праяўлялі высокую зацікаўленасць да пратэстантызму, асабліва ў XVI ст., і адмаўляліся ад каталіцызма.

Аднак пратэстанцкая адукаваная і культурная паства не заўсёды задавальняла ўлады. Ёю цяжка было кіраваць, таму ў дзяржаўнай палітыцы і адносінах да пратэстантаў назіраліся пэўныя змены. Пратэстанцкую царкву пачалі выцясняць праваслаўная і каталіцкая. Менавіта з ліку пратэстантаў выйшлі рэвалюцыянеры і рэфарматары, нязгодныя з царскай палітыкай прыгнёту.

Пратэстантызм з'яўляецца трэцяй па велічыні хрысціянскай рэлігійнай канфесіяй у Беларусі (14 рэлігійных напрамкаў, 1025 абшчын, 21 аб'яднанне, 22 місіі, 5 духоўных навучальных устаноў). Найбольш буйнымі пратэстанцкімі рэлігійнымі плынямі ў Беларусі з'яўляюцца: хрысціяне веры евангельскай (пяцідзясятнікі) – 512 абшчын, евангельскія хрысціяне-баптысты – 286 абшчын, адвентысты сёмага дня – 73 абшчыны, лютэранства – 27 абшчын.

На сучасным этапе пры пратэстанцкіх абшчынах працуюць нядзельныя школы, праводзяцца маладзёжныя канферэнцыі, семінары, фестывалі, ствараюцца летнія лагеры адпачынку, вядзецца аздараўленне дзяцей за мяжой. За апошні час значна павялічылася колькасць пратэстанцкіх цэркваў, святароў, рэгентаў, выкладчыкаў нядзельных школ. Усё гэта ўплывае на развіццё сучаснай айчынай культуры і на фарміраванне сістэмы каштоўнасцей беларускай моладзі.

Глава 5. УНІЯЦТВА

Уніяцкая царква (грэка-каталіцкая) – хрысціянская канфесія, створаная ў выніку Берасцейскага сабору 1596 г. (г. Брэст). Уяўляла сабой арганізацыйнае аб’яднанне праваслаўнай і каталіцкай цэркваў. Уніяцкая царква падпарадкоўвалася Рымскаму Папу, прымала каталіцкую дагматыку пры захаванні праваслаўнай абраднасці. Богаслужэнне вялося на стараславянскай або на беларускай мове.

Спробы аб’яднаць праваслаўе і каталіцызм прадпрымаліся і раней (Фларэнцыйская унія, 1439 г.), але ў ВКЛ не былі рэалізаваны. Вырашальную ролю ў аб’яднанні рымска-каталіцкай і праваслаўнай канфесій адыгралі царкоўныя і дзяржаўныя дзеячы ВКЛ і Кароны Польскай. Тагачасны кароль Жыгімонт III Ваза быў прыхільнікам царкоўнай уніі і падтрымліваў яе. Адной з прычын прыняцця Берасцейскай уніі было жаданне праваслаўных адасобіцца ад канстанцінопальскага патрыярха і нежаданне падпарадкоўвацца ў будучыні маскоўскаму праваслаўнаму патрыярху. Да іншых прычын прыняцця Берасцейскай уніі адносіліся: захаванне недатыкальнасці сваіх зямельных уладанняў і маёмасці, якая гарантавалася каралём Рэчы Паспалітай у выпадку прыняцця ўніі, намаганні атрымаць месца ў сойме Рэчы Паспалітай нароўні з каталіцкімі біскупамі.

Разам з тым неабходна было ліквідаваць крызіс у праваслаўнай царкве, утрымаць вернікаў, якія ў вялікай колькасці пераходзілі ў пратэстанцтва і каталіцтва. Каталіцкі касцёл і кароль Рэчы Паспалітай Жыгімонт III Ваза лічылі, што унія будзе садзейнічаць ідэйнаму адзінству духавенства і феадалаў у дзяржаве пры правядзенні ўнутранай і замежнай палітыкі кіруючых колаў дзяржавы, а таксама будзе выступаць сродкам сумеснай барацьбы супраць рэфарматарскіх ідэй, якія вельмі хутка распаўсюджваліся ў той час.

Ініцыятарамі заключэння ўніі разам з кіраўнікамі каталіцкай царквы былі і праваслаўныя вярхі. Аб’яднанне спрыяла і католікам, і праваслаўным: адны марылі перамагчы праваслаўе і пашырыць свой уплыў на Усход, другія ж спадзяваліся зноў надаць праваслаўю пануючае становішча ў краіне.

Праект уніі прапанавалі і прынялі мітрапаліт Кіеўскі Міхаіл Рагоза, епіскап Уладзімірскі і Берасцейскі Іпацый Пацей, патрыяршы экзарх Луцкі і Астрожскі Кірыла Цярлецкі, епіскапы Пінскі і Тураўскі Лявонцій Пэлчыцкі, Львоўскі, Галіцкі і Камянец-Падольскі Гедэон Балабан, Холмскі і Бельскі Дзіянісій Збруйскі, Полацкі і Віцебскі

Р. Храптовіч, а таксама Перамышльскі і Самборскі М. Капысценьскі. На распрацоўку ўмоў пайшло каля пяці гадоў, і да 1595 г. яны былі падпісаны амаль усімі іерархамі на чале з мітрапалітам.

Сутнасць гэтых умоў зводзілася да наступнага:

прызнавалася неабходнасць адзінства царквы, асабліва ў сувязі з павелічэннем ерасей і беспарадкаў;

праваслаўнымі прызнавалася верхавенства Папы;

некаторыя каталіцкія дагматы прымаліся цалкам, а некаторыя – у часткова змененым у бок праваслаўя выгледзе;

праваслаўныя абрады і царкоўны лад заставаліся нязменнымі;

забаранялася ператвараць уніяцкія манастыры ў праваслаўныя;

дазвалялася ўладкаванне праваслаўных школ і друкарняў пад наглядам епіскапаў;

дазваляліся змешаныя шлюбы;

епіскапскія кафедры зацвярджаліся каралём з ліку кандыдатаў, абраных духавенствам; мітрапаліта пасвяшчалі епіскапы, а ад Папы ён атрымліваў пацверджанне;

уніяцкія іерархі карысталіся ўсімі прывілеямі каталіцкага духавенства: удзельнічалі ў сенаце і сейме, вызваліліся ад ўсялякіх подацей; уніяты-міране маглі займаць дзяржаўныя пасады;

усе манастыры знаходзіліся ў веданні епіскапа;

у адносіны епіскапаў са святарамі не маглі ўмешвацца ні свецкія ўлады, ні міране;

брацтвы ў выпадку заключэння уніі маглі дзейнічаць толькі пры ўмовах падпарадкавання мітрапаліту і епіскапам; прывілеі, падараваныя патрыярхамі, знішчаліся;

усялякая залежнасць ад грэчаскіх іерархаў адмаўлялася, самі яны ў межы Рэчы Паспалітай не дапускаліся, таму што маглі перашкаджаць уніі і стаць прычынай міжусобіц;

улада павінна была прыняць меры, каб духавенства, якое не падтрымлівала ўнію, не змагло выконваць сваіх абавязкаў, а таксама быць падрыхтаванай падавіць пратэст народа супраць аб'яднання царкваў.

Князь Канстанцін Астрожскі (выдатны палітычны дзеяч і заможны шляхціч ВКЛ) спачатку быў прыхільнікам царкоўнай уніі, але потым змяніў сваю пазіцыю. Разам з ім ад ідэі аб'яднання адышлі Г. Балабан і М. Капысценьскі. Супраць уніі была і частка праваслаўнай шляхты і гараджанаў, аб'яднаных у царкоўныя брацтвы, якія бачылі ва ўніі польска-каталіцкі ўплыў.

У лістападзе 1595 – лютым 1596 г. Кірыла Цярлецкі і Іпацій Пацей знаходзіліся ў Рыме, дзе Папа Клімент VIII прапанаваў ім свае ўмовы падпісання ўніі. Прадугледжваліся ўзаемныя саступкі: уніяцкая царква павінна была прызнаць Папу Рымскага, вучэнне аб чысцілішчы, наяўнасці індальгенцыі, з’яву зыходжання Святога Духа не толькі ад Бога Айца, але і ад Бога Сына. Ад праваслаўнай царквы ў гэтым саюзе захоўваліся ўсе праваслаўныя абрады (калі яны не разыходзіліся з каталіцкім вучэннем), богаслужэнне на царкоўна-славянскай (а з цягам часу і на беларускай) мове, шлюб духавенства. Такім чынам, Пацей і Цярлецкі зрабілі такія саступкі Папу, якія не былі прадугледжаны іх аднадумцамі і якія амаль што аб’ядналі прынятую імі ўнію з каталіцтвам. Калі Канстанцін Астрожскі даведаўся аб зменах першапачатковых умоў уніі, ён звярнуўся да народа з Акружным лістом, у якім абвясціў дзеянні епіскапаў неправамернымі і заклікаў усіх заставацца вернымі праваслаўю. Учынак Астрожскага ўяўляў сабой выключны ў гісторыі царквы выпадак, калі міранін супрацьстаяў вышэйшым духоўным асобам.

Асноўны змест дзейнасці ўніяцкай царквы быў вызначаны 33 «Берасцейскімі артыкуламі», прызнанне іх з’яўлялася ўмовай для заключэння ўніі. 6–10 кастрычніка 1596 г. у Брэсце адбыўся царкоўны сабор для канчатковага зацверджання ўніі, які адразу падзяліўся на дзве суполкі – праваслаўную (на чале з К. Астрожскім, Г. Балабанам і М. Капысценьскім) і ўніяцкую (пад старшынствам Львоўскага лацінскага архібіскупа Сулікоўскага).

Берасцейская ўнія была ўрачыста абвешчана ўніятамі ў царкве Святога Міхаіла 9 кастрычніка 1596 г. Царква стала называцца грэка-каталіцкай, або каталіцкай царквой усходняга абраду. Жыгімонт III Ваза ўніверсалам ад 15 снежня 1596 г. зацвердзіў акт Берасцейскай уніі.

Значная частка праваслаўных прыняла ўнію, але ў некаторых раёнах (Слуцкае княства, раёны Пінска і Магілёва) яна не замацавалася. Супраціўленне ўніі актыўна аказвалася ва Украіне і месцамі на Беларусі. Разгарнулася вострая барацьба паміж прыхільнікамі і праціўнікамі ўніі, якая ішла па трох напрамках: прававым (на сеймах і сейміках і г. д.), ідэалагічным (уніяцкія і антыўніяцкія палемічныя творы і т. п.) і неканстытуцыйным (стыхійныя выступленні, бунты, пагромы). Падчас гэтых бунтаў у Віцебску ў 1623 г. быў забіты Іасафат Кунцэвіч – уніяцкі епіскап, які ўводзіў новую веру ў Полацку і ў Віцебску (Папа Рымскі Пій IX у 1867 г. кананізаваў Кунцэвіча за пакуты). Адна з характэрных асаблівасцяў гэтай барацьбы ў Беларусі –

падтрымка праваслаўных пратэстантамі, якія таксама выступалі за рэлігійную свабоду ў краіне. Другой асаблівасцю было тое, што такія пагромы і хваляванні не прыводзілі да маштабных узброеных канфліктаў і крываваых распраў.

У канцы XVI – першым дзесяцігоддзі XVII ст. уніяцтва распаўсюджвалася прымусова: зачыняліся праваслаўныя царквы і школы. Уніяцкая царква пашырала свой уплыў шляхам стварэння ўласнай сістэмы асветы, праз палемічную літаратуру, кнігавыдавецкую дзейнасць, прапаведніцкае майстэрства, уніяцкія брацтвы, заснаванне сетак храмаў і манастыроў. Уніяцкая царква карысталася ў літургіі царкоўнаславянскай мовай, а з XVII ст. – беларускай, зразумелай кожнаму беларусу.

Палітыка кіруючых колаў Рэчы Паспалітай у дачыненні да ўніяцтва вылучалася супярэчлівацю. З аднаго боку, улады падтрымлівалі ўнію, бо яна адпавядала іх палітыцы цэнтралізацыі дзяржавы, з другога – планавалі аб’яднаць уніятаў з рымска-католікамі. Недапушчэнне ўніяцкіх іерархаў у Сойм сведчыла аб прыніжаным статусе ўніяцкай царквы.

Мітрапаліт Язэп Руцкі ўнёс вялікі ўклад у развіццё ўніяцкай царквы. Руцкі пачаў дамагацца палітычных правоў для ўніятаў, увядзення найвышэйшых іерархаў у склад Рады ВКЛ і дасягнуў жаданай мэты. Мітрапаліт нават спрабаваў падпарадкаваць уніяцкай царкве праваслаўнае асяроддзе Кіева, але беспаспяхова. У 1617 г. ім быў заснаваны ордэн *базыльянаў*, асноўнай мэтай якога было выхаванне святароў, настаўнікаў, місіянераў і ў першую чаргу воінаў-уніятаў. Пашырылася ўніяцкая сістэма адукацыі, якая была пабудавана па прыкладу езуіцкай. У XVIII ст. на базыльянскі ордэн паўплывалі ідэі Асветніцтва, што выявілася галоўным чынам у сферах навукі, літаратуры і мастацтва. У Супраслеўскай, Віленскай і Мінскай уніяцкіх друкарнях былі выдадзены дзясяткі розных твораў асветніцкага зместу – падручнікі з розных галін ведаў, календары, раманы, навуковыя і тэалагічныя трактаты, многія з якіх належалі пярэму базыльянаў.

Паводле звестак у 1623 г. уніяцтва стала пануючым веравызнаннем у 42 беларускіх гарадах. У XVII–XVIII стст. амаль усе былыя праваслаўныя епархіі сталі ўніяцкімі. На Беларусі з 1633 г. засталася толькі адна праваслаўная епархія з цэнтрам у Магілёве. Асноўнымі вернікамі ўніяцтва з’яўляліся сяляне, хаця свае сімпатыі да ўніі часам выказвала акаталічаная беларуская шляхта.

Пасля заняцця Беларусі рускімі войскамі ў 1654–1655 гг. і да 1667 г. дзейнасць уніяцкай царквы была забаронена. Гэты факт значна змяніў адносіны беларускага і ўкраінскага грамадства да уніі. Уніяцтва стала разглядацца як аснова незалежнасці ад Расіі. Рост праўніяцкіх настрояў, унутраны раскол у праваслаўнай царкве ў ВКЛ (падпарадкаванне Маскоўскаму патрыярхату), зніжэнне палітычнага аўтарытэту праваслаўнай шляхты спрыялі пашырэнню ўніяцтва. У канцы XVII – пачатку XVIII ст. да ўніяцкай царквы ў Рэчы Паспалітай добраахвотна далучыліся праваслаўныя Перамышльская, Львоўская і Луцкая епархіі. Пасля гэтага аб'яднання ўніятаў стала больш, чым праваслаўных.

У час Паўночнай вайны царква пацярпела ад рускага войска: учынялася расправа над полацкімі базыльянамі (1705), быў разбураны Полацкі Сафійскі сабор (1710). Сфера ўплыву ўніяцкіх святароў паступова звужалася, што асабліва праявілася пасля Замойскага сабора 1720 г.

Паводле Замойскага сабора ішла лацінізацыя ўніяцтва. Адбываліся змены ў абраднасці і богаслужэнні. Адзенне ўніяцкіх святароў і іх знешні выгляд сталі падобны на каталіцыя. Забаранялася выкарыстоўваць праваслаўную форму пры хрышчэнні. Разам з гэтым сабор вырашыў выдаць для ўніятаў новыя богаслужэбныя кнігі і забараніў набываць «схізматычныя» кнігі з Расіі. Мова чытанняў замянялася на польскую.

Напярэдадні падзелу Рэчы Паспалітай уніяты мелі тут восем епархій з 9300 прыходамі і 4,5 млн вернікаў. На 1790 г. уніятамі былі ад 2/3 да 3/4 насельніцтва. У сельскай мясцовасці амаль 80 % вернікаў былі прыхільнікамі ўніі.

19 кастрычніка 1795 г. указам Кацярыны II былі скасаваны ўсе ўніяцкія епархіі, акрамя Полацкай. Указ ад 28 жніўня 1797 г. забараняў уніяцкім святарам праводзіць агітацыю сярод праваслаўнага насельніцтва, аднак адток з праваслаўя ва ўніяцтва працягваўся. Абвастраўся канфлікт паміж ордэнам базыльян і белым духавенствам, што таксама аслабляла царкву. Удзел базыльян у паўстанні 1830–1831 гг. прывёў да скасавання ў Расійскай імперыі 2/3 базыльянскіх манастыроў.

Павел I у 1798 г. аднавіў Полацкую, Луцкую і Берасцейскую ўніяцкія епархіі і дазволіў былым уніятам вярнуцца ва унію, што зрабілі 90 % вернікаў. Пры гэтым ён падпарадкаваў уніяцкую царкву другому дэпартаменту Рымска-каталіцкай духоўнай калегіі ў Пецярбургу.

З 1826 г. урад Мікалая I пачаў наступленне на ўніяцкую царкву з мэтай яе ліквідацыі. Указам ад 22 красавіка 1828 г. была створана самастойная грэка-каталіцкая ўніяцкая калегія для падрыхтоўкі далучэння ўніятаў да расійскай праваслаўнай царквы. Калегіі было даручана даследаваць усе базыльянскія манастыры і непатрэбныя з іх ліквідаваць. Праз тры месяцы было зачынена больш за 60 манастыроў. Галоўную ролю ў аб'яднанні адыграў Іосіф Сямашка, які з 1833 г. стаў літоўскім уніяцкім епіскапам, і яшчэ ў 1827 г. прапанаваў ураду план зліцця ўніяцкай царквы з праваслаўнай.

Частка святароў, якія не згадзіліся далучыцца да праваслаўнай царквы, была выслана ў Сібір, частка была пасаджана ў расійскія манастырскія або ў беларускія турмы. Сямашка з дапамогай графа А. Х. Бенкендорфа (шэфа жандараў), у ведамстве якога былі падрыхтаваны адпаведныя дакументы, правёў 12 лютага 1839 г. у Полацку царкоўны сабор, на якім падабраныя загадзя ўдзельнікі прынялі саборны акт аб далучэнні ўніяцкай царквы да Рускай праваслаўнай. Цар 25 сакавіка 1839 г. зацвердзіў саборны акт і далучыў ўніяцкую царкву да Рускай праваслаўнай царквы. Ліквідацыя ўніі выклікала пратэсты ў шэрагу мясцовасцей Беларусі, аб чым сведчаць судовыя справы аб ухіленні беларускіх уніятаў ад праваслаўя. У праваслаўе вернута больш за 1170 тыс. чал., больш за 543 тыс. адмовіліся і прынялі рымска-каталіцкае веравызнанне. У 1840–1850 гг. былі праведзены карныя аперацыі супраць жыхароў вёсак Дудкавічы Магілёўскай губерніі, Дзярновічы Віцебскай губерніі, Поразава Гродзенскай губерніі, якія не згаджаліся прымаць праваслаўе.

Беларуская ўніяцкая царква была адноўлена пасля Першай сусветнай вайны ў Заходняй Беларусі. Адраджэннем уніяцтва займаліся місіянерскія цэнтры ў Вільні, Друі, Пінску. Першы ўніяцкі прыход быў адчынены ў 1924 г. у в. Гола Гродзенскага павета. У 1927 г. налічвалася 14 прыходаў, у 1932 г. – 36.

Актыўнымі адраджэнцамі ўніі былі біскуп Ю. Матулевіч, В. Гадлеўскі, І. Бабіч і інш. Аднак уніяцкая царква ў Заходняй Беларусі сутыкнулася з супраціўленнем з боку праваслаўнай царквы і каталіцкіх памешчыкаў. Каталіцкі касцёл лічыў яе сродкам пашырэння ўплыву Ватыкана.

У 1939 г. украінскі ўніяцкі мітрапаліт А. Шыптыцкі стварыў пад сваёй юрысдыкцыяй Беларускі грэка-каталіцкі экзархат на чале з А. Неманцэвічам. У 1942 г. нямецкія акупацыйныя ўлады Неманцэвіча

арыштавалі, і дзейнасць экзархату спынілася. Уніяцтва працягвалі спавядаць у асноўным толькі беларусы, якія знаходзіліся ў эміграцыі.

З канца 80-х гг. XX ст. у Беларусі сталі стварацца суполкі вернікаў-уніятаў пераважна з інтэлігенцыі. У 1994 г. Ватыкан афіцыйна зацвердзіў для беларускіх уніятаў версію літургічных тэкстаў на беларускай мове. На 2001 г. у Беларусі зарэгістравана 13 уніяцкіх суполак у Баранавічах, Брэсце, Віцебску, Гомелі, Мінску, Полацку і інш. У 1990–1995 гг. грэка-каталіцкай парафіяй святых братоў-апосталаў Пятра і Андрэя ў Брэсце выдаваліся часопіс «Унія» і газета «Царква».

Кіраўніцтва грэка-каталіцкай царквой у Беларусі ажыццяўляе архімандрыт Сяргей Гаек. Беларуская грэка-каталіцкая царква складаецца з двух дэканатаў: Цэнтральна-Заходняга імя Мікалая, кіраўніком якога з'яўляецца Андрэй Абламейка (12 прыходаў) і Усходняга імя святога Іасафата, які ўзначальвае іераманах Лявон Тумоўскі (6 прыходаў).

Беларуская грэка-каталіцкая царква падтрымлівае цесныя адносіны з грэка-католікамі за мяжой. Кіраўніцтва царкоўным жыццём беларусаў ажыццяўляе Аляксандр Надсан. Дзейнічаюць прыходы Пятра і Паўла ў Лондане і Уваскрэсення Хрыстова ў Антверпане. За мяжой працуюць беларускія грэка-каталіцкія святары Я. Майсейчык, І. Лабацэвіч, С. Стасевіч.

Такім чынам, у сучаснай беларускай гістарычнай навуцы існуе меркаванне, што унія, якая задумвалася як сродак узмацнення каталіцкай царквы, стала, на самой справе, адным з фактараў існавання беларускага этнасу, таму што гэта канфесія захоўвала старабеларускую мову і традыцыі беларускага народа.

Глава 6. НЕХРЫСЦІЯНСКІЯ КАНФЕСІІ (ІСЛАМ І ІЎДАІЗМ)

Іслам (араб. – пакорнасць, адданне сябе волі Бога), мусульманства – адна з трох сусветных рэлігій (разам з будызмам і хрысціянствам).

Узнік іслам у Аравіі ў пачатку VII ст. Заснавальнікам з’яўляецца гістарычная асоба – Мухамед. Веравызнанне выкладзена ў свяшчэннай кнізе Каран. Грунтуецца іслам на сямі дагматах веры (вера ў адзінага бога Алаха, у анёлаў, ва ўсе кнігі Гасподнія, ва ўсіх пасланнікаў Алаха, у прадвызначэнне, у канец света і Судны дзень, уваскрэсенне памерлых). Культ ісламу абапіраецца на пяць «слупоў веры»: абвяшчэнне, што «няма Бога акрамя Алаха, і Мухамед – пасланнік Бога»; штодзенная пяціразовая малітва; падатак на карысць бедных; пост у месяц рамадан; паломніцтва ў свяшчэнны горад Мекку.

Акрамя Карана, мусульмане прызнаюць таксама Суну – свяшчэннае паданне ў апавяданнях пра жыццё Мухамеда. На Каране і Суне грунтуецца шарыят – збор норм мусульманскага права. Сучасны іслам падзяляецца на дзве плыні: сунізм і шыізм. Духавенства ў ісламе (мулы, імамы, муфты) выбіраецца вернікамі і не мае складанай іерархіі.

На землях Беларусі іслам (сунізм) спавядае татарскае насельніцтва. Татары тут з’явіліся дастаткова даўно: афіцыйнай датай пачатку іх рассялення лічыцца XIV ст., хаця ў «Хроніцы Быхаўца» ўзгадваюцца бітвы з мангола-татарамі ў 1241 г. пад вёскай Магільнае, 1249 г. – пад Крутагор’ем (Койданава, Дзяржынск) і інш. Магчыма, першыя татары з’явіліся ў Беларусі менавіта ў выніку ваенных дзеянняў.

Палітычнае становішча ВКЛ было дастаткова складаным. З аднаго боку, Княству пагражалі крыжакі, з другога – ваяўнічыя мангола-татары. Вялікі князі ВКЛ пачалі наймаць на службу атрады татар, якія былі бясстрашнымі і пры гэтым дысцыплінаванымі. У 1319 г. вялікі князь Гедымін выкарыстоўваў татарскіх наймітаў у вайне з Тэўтонскім ордэнам. Па звычаі татарскія ваенныя атрады ехалі на службу са сваімі жонкамі і дзецьмі. Гэта паклала пачатак засялення татарамі тэрыторыі ВКЛ.

Добраахвотнае перасяленне татар у ВКЛ ішло ў час кіравання дзяржавай Вітаўтам (1392–1430). Вялікі князь даў прытулак хану Залатой Арды Тахтамышу разам з яго войскамі. Татарскага хана прынялі з пашанай і размясцілі ў Лідскім замку. У выніку яшчэ

некалькіх ваенных паходаў колькасць татарскага насельніцтва ў ВКЛ павялічылася.

Татары атрымлівалі ў пажыццёвае карыстанне зямлю, за што павінны былі за свой кошт несці вайсковую павіннасць. Фактычна іх становішча амаль не адрознівалася ад становішча шляхты. Вітаўт гарантаваў ім свабоду мусульманскага веравызнання, мовы і рэлігійных звычаяў, вызваліў ад усялякіх падаткаў і выплат, дазволіў браць у жонкі хрысціянак. Прывілеяванае становішча татар у ВКЛ вабіла жыхароў Залатой Арды.

Таленавіты палітык Вітаўт умела выкарыстоўваў вопыт добраахвотных залатаардынскіх воінаў. Паселішчы татар знаходзіліся часцей за ўсё паблізу вялікіх гарадоў (Вільня, Гродна, Трокі) і выконвалі функцыю вайсковых застаў, ствараючы абарону супраць крыжаносцаў. У 1410 г. татарская конніца прыняла ўдзел у складзе літоўскіх войскаў у Грунвальдскай бітве.

З цягам часу адносіны з Залатой Ардой, а потым і з Крымскім ханствам у ВКЛ пагоршыліся. На працягу XVI ст. крымскімі татарамі было здзейснена некалькі спусташальных набегаў на землі сучаснай Беларусі (1500 г. – спалены Брэст, Камянец, 1501 г. – спустошана Тураўшчына і інш.). У 1505 г. адбылася бітва пад Клецкам, у выніку якой у палон было ўзята 3 тыс. татар. Палонных пакідалі на беларускай зямлі, надзяляючы кавалкамі зямлі пад Мінскам, Клецкам, Копылем і інш.

Такім чынам, татарскае насельніцтва ў Беларусі было прадстаўлена: аселямі воінамі і палоннымі, а таксама добраахвотнымі перасяленцамі. Ужо ў канцы XIV ст. пачалі будавацца першыя мячэці. У 1591 г. у Рэчы Паспалітай пражывала каля 100 тыс. татар, якія мелі 400 мячэцей. У 1616 г. сойм Рэчы Паспалітай прыняў закон, які пад страхам смяротнага пакарання забараняў татарам браць шлюб з хрысціянамі і трымаць у сваіх дамах хрысціянскую чэлядзь.

Усё XVII ст., калі на землях Рэчы Паспалітай панавала Контррэфармацыя, мусульмане карысталіся большай свабодай, чым інаверцы-хрысціяне. Былі нават выпадкі перадачы татарам зямель, канфіскаваных у праваслаўных. У 1599 г. на месцы зачыненага праваслаўнага храма была пабудавана мячэць. У выніку паступовага драблення надзелаў зямлі, атрыманых татарамі за службу, паміж іх нашчадкамі назіраўся працэс збяднення беларускіх татар.

У выніку падзелаў Рэчы Паспалітай і адыходу Беларусі да Расійскай імперыі становішча татар змянілася. Татары-шляхта загадамі

расійскіх імператараў былі запісаны да дваран, татары гарадоў і мястэчак, якія не мелі шляхецкага права, былі залічаны ў мяшчанскае саслоўе. Іх аднеслі да «інародцаў» і пазбавілі магчымасці выконваць вайсковую павіннасць. Колькасць татар-мусульман у выніку палітычных змен павялічылася за кошт пераезду казанскіх татар, татар з Урала, Сібіры і іншых мясцовасцей.

Згодна з гістарычнымі крыніцамі паміж мусульманамі і прадстаўнікамі іншых канфесій у заходніх губернях ніколі не было канфліктаў на рэлігійнай глебе. У сваіх успамінах настаўнік гімназіі ў Копылі А. І. Паперна адзначаў, што ў горадзе ў пачатку ХХ ст. жылі яўрэі, беларусы і татары. Гэтыя тры групы былі абсалютна рознымі па мове, звычаях, верваннях, тым не менш жылі мірна. Татар-магамецян было ў горадзе няшмат, усяго каля 15 сем'яў. Займаліся яны агародніцтвам, і агародніна іх карысталася попытам у гэтай мясцовасці. За сваю працавітасць, ахаўнасць, паслядоўнасць і адказнасць іх паважалі ў беларускім асяроддзі.

Дакладных дадзеных аб колькасці татар-мусульман у Беларусі няма. Даследчык І. Б. Канапацкі сцвярджае, што ў 1847 г. іх налічвалася 12 680 чал. Па звестках першага ўсерасійскага перапісу ад 1897 г. у шасці беларускіх губернях пражывала 13 877 мусульман, а ў 1912 г. – 12 500. Дзейнічала 21 мячэць.

У выніку Першай сусветнай вайны і Кастрычніцкай рэвалюцыі ў Савецкай Беларусі засталася каля 4-х тыс. мусульман. Большасць з іх апынулася на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў складзе Польшчы (Рыжскі дагавор 1921 г.). Найбольш шчыльна заселенымі былі: м. Ластая Смаргонскага раёна, в. Даўбучкі Ашмянскага раёна і інш. Буйныя ўладанні належалі сем'ям татар Крычынскіх, Ахматовічаў, Талькоўскіх, Сулькевічаў, Александровічаў. Абсалютна татарскай была вёска Сандыкоўшчызна Шчучынскага раёна. Тут налічвалася 14 падворкаў, 150 га зямлі, пашы, лясы, лугі.

Улады Польшчы актыўна падтрымлівалі мусульманскую веру і татарскую культуру. Былі створаны Мусульманскае рэлігійнае аб'яднанне (1925), выдаваліся часопісы «Татарскае жыццё», «Ісламскі агляд», мусульманскія календары, падручнікі для татарскіх дзяцей, Каран на арабскай і польскай мовах. У школах вывучаўся іслам.

Пасля Вялікай Айчыннай вайны колькасць татар рэзка скарацілася. Шмат іх загінула на франтах вайны, выехала за мяжу, найбольш заможных высялілі ў Сібір. Татарам, якія жылі ў Савецкай Беларусі, забаранялася перапісвацца са сваякамі ў Польшчы ці Літве.

Праследаваліся імамы (мулы), настаўнікі, якія выкладалі мусульманскую рэлігію, усе, хто збярог свяшчэнныя кнігі. Дзеці вернікаў, асабліва імамаў, не маглі займаць высокія пасады, нават калі выдатна вучыліся і мелі добрую адукацыю. Зачыняліся, руйнаваліся цэнтры культуры татар-мусульман – мячэці, забываліся традыцыі. З 19 мячэцяў, якія былі на тэрыторыі Беларусі перад Другой сусветнай вайной, засталася адна драўляная – у г. п. Іўе Гродзенскай вобласці і адна мінская – мураваная, якая была зруйнавана ў 60-х гг.

Прыкладна ў гэты час знішчаліся татарскія могілкі (мізары). Надгробныя камяні выкарыстоўваліся для абарончых збудаванняў немцамі. На месцах могілак разбіваліся паркі, зямля заворвалася для засева зерня, быў арганізаваны выпас хатняй жывёлы (Сіняўскі міраз каля Клецка). Такія абставіны прывялі да заняпаду татарскай культуры і мусульманскай веры.

Напрыклад, у г. п. Відзы ў 1938 г. пражывала 760 татар, у 2008 г. менш за 50 чала., у г. Слоніме было 413 чал., у 2008 г. – 96, у в. Даўбучы – 408 (на 2008 г. – 1 чал.).

Сітуацыя значна палепшылася з распадам СССР і атрыманнем Беларуссю незалежнасці. Прыняты шэраг законаў, у тым ліку і аб нацыянальных меншасцях, аб свабодзе веравызнання і рэлігійных арганізацыях, якія ўтварылі прававую аснову нацыянальна-культурнага адраджэння беларускіх татар. У 1989 г. адначасова ў Мінску і Гродна былі створаны першыя татарскія грамадска-культурныя гурткі, якія ўлетку 1991 г. аб'ядналіся і ўтварылі Беларускае згуртаванне татар-мусульман «Аль-Кітаб». Пазней, зімой 1994 г., была створана яшчэ адна арганізацыя – Мусульманскае рэлігійнае аб'яднанне ў Рэспубліцы Беларусь. Менавіта гэтыя арганізацыі пачалі каардынаваць і накіроўваць дзейнасць 26 нанава створаных татарска-мусульманскіх абшчын у Беларусі, якія знаходзяцца ў Мінску, Гродна, Навагрудку, Іўі, Сандыкоўшчызне, Астрыно, Лідзе, Клецку, Слоніме, Смілавічах, Ляхавічах, Міры, Віцебску, Відзах, Брэсце, Магілёве, Ашмянах, Уздзе, Докшыцах, Скідзелі, Глыбокім, Мядзелі, Гомелі, Баранавічах, Маладзечна, Оршы.

У 1991 г. намаганнямі актывістаў згуртавання «Аль-Кітаб» і з дапамогай студэнтаў з мусульманскіх краін, што вучацца ў беларускіх ВНУ, створаны і дзейнічаюць духоўныя школы ў некаторых гарадах і мястэчках рэспублікі. У тым жа 1991 г. пачаў друкавацца на беларускай мове першы часопіс-квартальнік беларускіх татар «Байрам». На старонках «Байрама» змяшчалася інфармацыя пра

іслам і мусульман, а таксама артыкулы па гісторыі, аналізаваліся найбольш важныя падзеі, што адбываліся ў мусульманскіх краінах. З 1994 да 1996 г. выходзіў штомесячны мусульманскі часопіс пад рознымі назвамі – «Аль-Джыхад», «Аль-Іслам», «Рамазан», «Жыщцё».

У канцы XX ст. даследчыкам Я. Якубоўскім пачалося актыўнае навукова-даследчае вывучэнне гісторыі татар Беларусі. Былі адноўлены зруйнаваныя і пабудаваны новыя мячэці (г. п. Смілавічы, г. Мінск). На 1 студзеня 2008 г. у Рэспубліцы Беларусь налічвалася 24 рэлігійныя абшчыны мусульман: у Брэсцкай вобласці – 1, Віцебскай – 4, Гомельскай – 1, Гродзенскай – 9, Магілёўскай – 1, Мінскай – 6, у г. Мінску – 2. На чале мусульманства ў Беларусі сёння стаіць муфцій Абу-Бекір Шабановіч.

Іўдаізм – рэлігійны, нацыянальны і этычны светапогляд, які вызначаў вераванні і жыццёвы ўклад яўрэяў. Узнік у II тысячагоддзі да н. э. як вера ў адзінага Бога – Яхвэ – стваральніка і ўладара Свету. Монатэістычныя ўяленні ў іўдаізме ўмацаваліся ў V ст. да н. э. Галоўнай крыніцай веравучэння ў іўдаізме з’яўляецца Біблія (Стары Запавет), асноўныя догмы выкладзены ў яе першых пяці кнігах, аб’яднаных у Тору (Пяцікніжжа Маісея). Яўрэйскі монатэізм адыграў вырашальную ролю ў стварэнні і фарміраванні тэалогіі і культураў хрысціянства і ісламу. Да V ст. н. э. склалася другая па значнасці крыніца іўдаізму – Талмуд, у якім сабраны ўсе дагматычныя, рэлігійна-этычныя і прававыя палажэнні іўдаізму, рэгламентуецца складаная абраднасць і нормы паводзін кожнага верніка.

З пашырэннем хрысціянства і ісламу (VII ст.) узнік канфлікт паміж гэтымі плынямі і іўдаізмам. Яўрэйства адмовілася прызнаваць хрысціянства і іслам як адзін з носьбітаў ісціны, а хрысціяне бачылі ў іўдаізме богаадступніцтва.

Гісторыя ўзнікнення іўдаізму ў Беларусі звязана з гісторыяй яўрэйскага (*габрэйскага*) народа, які пражывае ў нашай краіне. Першыя ўзгадванні аб яўрэях даследчыкі датуюць XI ст. (намагільны камень на могілках каля Ліды ад 1170 г.) і нават раней. Але афіцыйная дата, якая сустракаецца ў пісьмовых крыніцах, – гэта 1388 г., калі князь Вітаўт выдаў грамату брэсцкім яўрэям, якая рэгулявала парадак разгляду судовых спраў паміж яўрэямі-іўдзеямі і хрысціянамі, а таксама паміж самімі яўрэямі. Справы апошніх разглядаліся ў спецыяльных яўрэйскіх судах згодна з яўрэйскім правам і законамі іўдаізму. Шэраг дакументаў, выдадзеных Вітаўтам яўрэям, забяспечыў спрыяльныя для жыцця ўмовы і ставіў іх на адзін узровень са шляхтай.

У XIV–XV стст. з-за распаўсюджанай ў Еўропе эпідэміі чумы, ў Беларусь прыехала вялікая колькасць яўрэйскага насельніцтва, якое было гасцінна прынята ў тым ліку і з-за таго, што ў краіну разам з заможнымі яўрэямі – прадпрымальнікамі і гандлярамі – накіроўваліся і вялікія фінансавыя патокі. У XVI ст. тут пачынае з’яўляцца і яўрэйская беднота.

У сферы эканамічнай дзейнасці яўрэі карысталіся правам неабмежаванага крэдытавання і свабоднага гандлю на роўных з хрысціянамі. У ВКЛ выкананне воінскай павіннасці было абавязковым для ўсіх прадстаўнікоў усіх веравызнанняў (мусульман, пратэстантаў, уніятаў і інш.), акрамя іўдзеяў. Такія ўмовы спрыялі актыўнаму перасяленню ў Княства і Карону яўрэйскага насельніцтва з іншых краін. К канцу XV ст. у ВКЛ і Польшчы пражывала больш за 20 тыс. яўрэяў.

Да 1495 г. ў Вялікім княстве Літоўскім было пяць гарадоў з асёлым яўрэйскім насельніцтвам: Брэст-Літоўск, Уладзімір-Валынскі, Гродна, Луцк, Трокі. У іншых населеных пунктах (Драгічын, Камянец, Крычаў, Мінск, Навагрудак) яўрэяў было няшмат.

З 1503 па 1569 г. з’явіліся новыя яўрэйскія паселішчы ў Кобрыне, Пінску, Новым Двары, Ляхавічах, Слоніме і інш.

У гэты ж час створана ядро будучых яўрэйскіх паселішчаў там, дзе яны арандавалі зямлю, будавалі прадпрыемствы і інш. Гэта Віцебск, Драгічын, Камянец-Літоўск, Мінск, Магілёў, Бабруйск, Дрыса, Жалудок, Мыш, Навагрудак, Полацк, Глыбокае, Гарадзец, Друя, Моўчадзь, Моталь, Мсціслаў, Масты, Астрыно, Пружаны, Радашковічы і інш.

Аляксандр Ягелон (вялікі князь і кароль), заблытаўшыся ў пазыках і не маючы магчымасці пазбавіцца ад крэдытараў-яўрэяў, публікуе загад «жыдоў з зямлі вунь выбітымі» [9; с. 26]. У красавіку 1495 г. выгнанню падвергліся ўсе яўрэі Вялікага княства Літоўскага. Яўрэі брэсцкай і гродзенскай абшчын перасяліліся ў суседнюю Польшчу і часткова – у маёнткі ўдзельных князёў літоўскіх. У красавіку 1503 г. Аляксандр дазволіў яўрэям вярнуцца ў Вялікае княства Літоўскае і перадаў ім іх маёмасць.

У асобе вялікага князя і караля Жыгімонта I Старога (1506–1548) беларускія яўрэі знайшлі надзейнага абаронцу. Ён умацаваў прававое становішча беларускага яўрэйства заканадаўчымі актамі: вызваліў іх ад абавязку выстаўляць на вайну тысячу вершнікаў, ураўнаваў у падатках

з мяшчанами, дазволіў свабодны гандаль і рамёствы і абараніў ад свавольстваў ваяводаў і старастаў, што судзілі яўрэяў «як самі хочуць».

Маючы патрэбу ў грошак для вайны з Масквой, Жыгімонт задумаў у фіскальных інтарэсах цэнтралізаваць уладу над яўрэямі і ў 1514 г. прызначыў генеральным старшынёй усіх яўрэяў ВКЛ мытнага адкупшчыка Міхеля Язэфавіча.

У першай чвэрці XVI ст. найбольш заможнымі і ўплывовымі былі яўрэйскія абшчыны Брэста, Гродна і Пінска.

У 1551 г. беларускія яўрэі атрымалі права выбіраць рабінаў. Цікава, што рабін Брэста Мендэль Франк тытулаваўся «каралеўскім чыноўнікам», а яўрэй Шлойма Ізраілавіч быў прызначаны дэпутатам пры Віленскім ваяводстве. Найбольш знатныя яўрэі ў афіцыйных дакументах звычайна тытулаваліся «панамі». Падобна шляхціцам яны насілі пры сабе шаблі.

Статут 1529 г. забараняў яўрэям мець нявольнікаў, а Статут 1566 г. вызначаў, якую вопратку абавязаны насіць яўрэі. У прыватнасці, яны не павінны былі насіць дарагія сукенкі з залатымі ланцугамі. «Няхай носяць яны жоўтыя капялюшы або шапкі, а жанчыны іхнія – наміткі з жоўтага палатна, каб кожны мог адрозніць яўрэя ад хрысціяніна» [9; с. 40].

Вышэйшым органам яўрэйскага самакіравання з'яўляліся ваады – з'езды рабінаў і кагальных прадстаўнікоў. Ваад каронных, ці польскіх, яўрэяў існаваў з 1580 да 1764 г.; яўрэйскія абшчыны Беларусі аб'ядноўваліся ў складзе так званага «Літоўскага ваада», супрацоўнічалі з польскім ваадам Чатырох Зямель. У 1623 г. у Брэст-Літоўску сабраўся першы ваад беларускіх і літоўскіх абшчын, маршалкам (старшынёй) якога да самай сваёй смерці з'яўляўся брэсцкі рабін Мэір Валь.

У 1654 г. пачалася вайна паміж Масквой і Рэччу Паспалітай, якая прынесла беларускім яўрэям незлічоныя бедствы. Іх рабавалі, забівалі і выганялі з гарадоў, заваяваных рускай арміяй. У 1648 г. ва Украіне пачалося паўстанне казакаў пад камандаваннем Багдана Хмяльніцкага. Дзясяткі буйных яўрэйскіх суполак ва Украіне былі разгромленыя, тысячы бежанцаў хлынулі ў літоўскія і беларускія мястэчкі. Аднак неўзабаве паўстанне ахапіла і гэтыя землі Княства. Ад рук казакаў загінула больш за 2 тыс. яўрэяў Гомеля. «Агнём і мячом» казакі спустошылі пінскую яўрэйскую супольнасць. Падчас паўстання Багдана Хмяльніцкага, руска-польскай і польска-шведскай войнаў загінула каля 86 тыс. яўрэяў.

У выніку падзелаў Рэчы Паспалітай 1772, 1793 і 1795 гг. тэрыторыя ВКЛ, у тым ліку тэрыторыя цяперашняй Беларусі адышла да Расійскай імперыі.

Пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай у складзе Расіі апынулася каля 55 тыс. беларускіх яўрэяў. Сенацкім указам 1775 г. было ўзаконена існаванне кагалаў. Па рэкамендацыі генерал-губернатора Чарнышова, яўрэі былі вылучаны ў асобную падатковую і сацыяльную адзінку. З 1780 г. яўрэі атрымалі права записвацца ў купецтва і ўдзельнічаць у саслоўна-гарадскім самакіраванні.

Неўзабаве ўсе яўрэі, якія пражывалі на тэрыторыі цяперашняй Беларусі, трапілі ў «рысу аселасці» (дакладна вызначаныя месцы для пражывання яўрэяў). Па спецыяльным загадзе Кацярыны II з 1791 г. яўрэйскае насельніцтва магло пражываць толькі ў спецыяльна вызначаных месцах. Самавольнае перасяленне забаранялася. У 1794 г. узаконена пашыраная «рыса аселасці». Яўрэйам дазвалялася «адпраўляць купецкія і мяшчанскія промыслы» ў губернях: Мінскай, Ізяслаўскай (пасля – Валынскай), Браслаўскай (Падольскай), Полацкай (Віцебскай), Магілёўскай і інш.

Расійская ўлада захавала на далучаных тэрыторыях дзейнасць кагалаў – аўтаномных арганізацый, якія ажыццяўлялі сувязь з дзяржаўнай уладай і мясцовым іўдзейскім насельніцтвам. Адміністрацыя кагалаў складалася са старэйшын, якія абіраліся з ліку абшчыннікаў. духоўным кіраўніком кагала з'яўляўся рабін, які быў старшынёй рэлігійнага кагальнага суда, выконваў рэлігійныя абрады, назіраў за школьнай адукацыяй згодна з законамі іўдаізма, тлумачыў Тору і вырашаў спрэчкі па рэлігійных пытаннях. Кагал назіраў за рэлігійным бытам удзельнікаў абшчыны, сінагогамі, малітоўнымі дамамі, дзейнасцю меламедаў, хедэраў, іешыў. Кагалы займаліся дабрачыннасцю: падтрымлівалі інвалідаў, сірот, удоў і ўдаўцоў, арганізоўвалі адукацыю дзяцей са збяднелых сямей, выплочвалі беспрацэнтныя ссуды, выдавалі замуж нявест, якім бацькі не маглі даць добры пасаг, займаліся пахаваннем памерлых абшчыннікаў і інш.

Літвакі (яўрэі Беларусі і Літвы) заўжды выконвалі галоўны абавязак іўдзеяў – перадачу з пакалення ў пакаленне рэлігійных ведаў, надавалі вялікую ўвагу рэлігійнаму выхаванню. Вывучэнне Торы і Талмуда пачыналася з самага маленства. У кожнай яўрэйскай сям'і Беларусі бацькі марылі, што іх дзеці будуць належаць да высокаадукаванай духоўнай арыстакратыі.

Варта адзначыць, што менавіта беларускія яўрэі пастаўлялі рабінаў у Заходнюю Еўропу. Агульнапрызнаным цэнтрам «рабінскага царства» быў г. Вільня. А з 1803 г. самай папулярнай і прэстыжнай рабінскай школай з'яўлялася Валожынская іешыва (гімназія).

Прыкладна ў гэты ж час у некаторых частках краіны распаўсюджваецца хасідызм. Хасідызм – рэлігійна-містычны рух, які прапаноўваў дэзарыентаваным, збяднелым і расчараваным яўрэям містычны спосаб пазбегнуць роспачы і заняпаду без скрупулёзнага выканання шматлікіх абрадаў і глыбокага вывучэння Талмуда. Хасідскія лідары – цадзікі (святые, праведнікі) – у адрозненне ад рабінаў лічыліся пасрэдкамі паміж вернікамі і Богам, цудатворцамі і прарокамі. У Беларусі хасідызм меў больш рацыянальны характар і атрымаў мясцовую самабытную форму – хабад.

Нягледзячы на тое, што яўрэяў не бралі на сапраўдную ваенную службу, некаторая частка з іх прыняла актыўны ўдзел у вайне 1812 г. з Напалеонам на баку рускага войска. Яны па-майстэрску ўмелі выведваць інфармацыю і забяспечвалі войска ўсім неабходным.

Згодна з перапісам 1897 г. у Беларусі пражывала больш за 900 тыс. яўрэяў – 21,1 % насельніцтва Расійскай імперыі. Гэты паказчык перавышаў па колькасці шматлікую польскую дыяспару.

У 1897 г. ў Віцебску жыло 34 440 яўрэяў (52 % насельніцтва горада), у Брэсце – 30 260 (65 %), у Гродна – 22 684 (48 %), у Мінску – 47 652 (52 %), у Пінску – 21 065 (74 %), у Слуцку – 10 264 (77 %), у Магілёве – 21 547 (50 %), у Гомелі – 20 385 (55 %) [9; с. 34].

Прадстаўнікі розных яўрэйскіх сацыялістычных груп у кастрычніку 1897 г. сабраліся ў Вільні і заснавалі «Усеагульны яўрэйскі рабочы саюз у Літве, Польшчы і Расіі» (скарочана на ідыш – Бунд). Бунд была самай шматлікай і папулярнай партыяй у Беларусі амаль да пачатку XX ст.

Калі ўлетку 1903-г. быў арганізаваны яўрэйскі пагром у Гомелі, яўрэйская моладзь горада ўпершыню ў гісторыі Расійскай імперыі здолела стварыць атрад самаабароны і паспяхова адбіць націск пагромшчыкаў. Удзельнікі гэтага атрада самаабароны пасля перасялення ў Палестыну заснавалі арганізацыю «Ха-Шомэра».

Значнае месца ў жыцці беларускіх яўрэяў займалі сінагогі. У 1917 г. іх было: у Мінску – 83, у Магілёве – 50, у Бабруйску – 42, у Віцебску – 30, у Гомелі – 26. На беларускай зямлі існавалі буйныя іешывы (рэлігійныя адукацыйныя ўстановы) – у Валожыне, Любавічах,

Міры, Слоніме, Слуцку. Сюды сцякалася яўрэйская моладзь са шматлікіх краін свету.

Лютаўская рэвалюцыя 1917 г. ліквідавала «рысу аселасці». 20 сакавіка 1917 г. Часовы ўрад прыняў «Пастанову аб адмене ўсіх нацыянальных і веравызнаўчых абмежаванняў». Усе яўрэйскія партыі выйшлі з падполля. У выніку свабодных выбараў старшынёй гарадской думы Мінска стаў член Бунда Арон Вайнштэйн. На выбарах ва Устаноўчы сход у Мінскай губерні за сіяністаў прагаласавала 65 400 чал., за Бунд і меншавікоў – 16 270 чал. Сіяніст Ю. Бруцкус быў абраны дэпутатам Устаноўчага сходу. У Мінску пачалі выдавацца некалькі яўрэйскіх газет: штотыднёвік «Дос ідышы Ворт» («Яўрэйскае слова»), штодзённая газета «Дэр Векер» («Будзільнік»), легальная сіянісцкая газета «Дэр ід» («Яўрэй»). Кастрычніцкая рэвалюцыя падзяліла беларускіх яўрэяў на два лагеры. Адна частка прыняла актыўны ўдзел у барацьбе за ўсталяванне савецкай улады, а іншая, меншая, была настроена па-антысавецку.

У 1919–1922 гг. беларускія яўрэі сталі ахвярамі пагромаў з усіх бакоў: і польскіх войскаў, і банд Булак-Булаховіча, і банд рабаўнікоў («зялёных»), і часцей Чырвонай Арміі. На тэрыторыі Беларусі ў гэты перыяд было ўчынена 225 пагромаў.

Першая сусветная і Грамадзянская войны прывялі да паскарэння працэсу ўрбанізацыі беларускага яўрэйства і яго масавага адтоку за межы рэспублікі. У 1920-х гг. у выніку правядзення палітыкі нэпа была разбурана гаспадарчая структура яўрэйскага мястэчка. Камісарыят па яўрэйскіх справах Наркамнаца апублікаваў рашэнне аб роспуску яўрэйскіх суполак і патрабаваў здаць яму іх маёмасць. Дзясяткі тысяч былых рамеснікаў і гандляроў пазбавіліся не толькі пастаяннага заробку, але і грамадзянскіх правоў (сталі «лішэнцамі»).

У 1920–1930-х гг. у БССР колькасць яўрэйска-іўдзейскага насельніцтва заставалася досыць значнай, і ў краіне суіснавалі чатыры дзяржаўныя мовы: беларуская, руская, яўрэйская (ідыш) і польская. Калі ў 1924/25 навучальным годзе ў БССР працавала 87 пачатковых і 42 сямігадовыя яўрэйскія школы з навучаннем на ідышы, то ў 1926/27 колькасць пачатковых школ павялічылася да 147, а сямігадовых – да 53. У іх атрымлівалі адукацыю 24 тыс. навучэнцаў. У пачатку 1920-х гг. з’явіліся тры яўрэйскія педагагічныя тэхнікумы. У БССР працавалі яўрэйскае аддзяленне рабфака, педфака, кафедра яўрэйскай мовы Горацкай сямігадовай школы, яўрэйская секцыя этнолага-лінгвістычнага факультэта БДУ, яўрэйскі заатэхнікум і г. д. У ліпені 1924 г. заснаваны

яўрэйскі аддзел інстытута беларускай культуры, які затым быў ператвораны ў яўрэйскі сектар Беларускай акадэміі навук. У 1932 г. створаны Інстытут яўрэйскай пралетарскай культуры. У 1935 г. у сістэме Беларускай акадэміі навук быў арганізаваны Інстытут нацыянальных меншасцяў, які зачынілі ўжо ў 1936 г. У Мінску адкрылі яўрэйскі сектар у Інстытуце беларускай культуры, у бібліятэцы імя У. І. Леніна, у БДУ на педагагічным факультэце.

У 1926 г. у Мінску створаны Беларускі дзяржаўны яўрэйскі тэатр, які ўзначаліў Міхаіл Рафальскі, а ў 1929-м – яўрэйская харавая студыя пад кіраўніцтвам кампазітара Самуіла Палонскага.

У БССР выдаваліся яўрэйскі штотомесячны літаратурны часопіс «Штэрн», двухтыднёвы часопіс «Дэр Юнгер арбетер», штотдзённая газета «Кастрычнік», яўрэйская піянерская газета «Дэр Юнгер ленец». У 1929 г. у Мінску было выдадзена 55 найменняў яўрэйскіх кніг.

Другая палова 1920-х – першая палова 1930-х гг. сталі перыядам сапраўднага росквіту яўрэйскай культуры Беларусі. Гэты перыяд садзейнічаў развіццю творчасці такіх вядомых мастакоў, як Марк Шагал, Хаім Суцін, Іегуда Пэн, Саламон Юдовін, Мэір Аксельрод.

Да канца 1930-х гг. у Беларусі пражывала каля 400 тыс. яўрэяў. У верасні 1939 г. да БССР была далучана тэрыторыя Заходняй Беларусі, і колькасць яўрэйскага насельніцтва павялічылася, па розных ацэнках, да 1 млн чал.

Напярэдадні Вялікай Айчыннай вайны на тэрыторыі Беларусі пражывала каля 1 млн яўрэяў.

Вялікая Айчынная вайна стала катастрофай для беларускага яўрэйства. У 1941–1945 гг. загінула 983 тыс. яўрэяў, у тым ліку 85 тыс. замежных яўрэяў. На тэрыторыі 207 населеных пунктаў было створана больш за 300 гета, вязнямі якіх у асноўным былі яўрэі краін Еўропы.

У цяжкіх умовах гета паўстаў антыфашысцкі рух. Падпольныя групы дзейнічалі ў Мінскім, Слоніўскім, Баранавіцкім, Гродзенскім, Брэсцкім і іншых гета. Напярэдадні падрыхтоўкі фашыстамі масавых расстрэлаў адбываліся паўстанні. Большасць вязняў-іўдзеяў, якія вырваліся на свабоду, прынялі актыўны ўдзел у партызанскім руху.

На тэрыторыі БССР дзейнічала больш за 10 яўрэйскіх партызанскіх атрадаў, у якіх ваявала каля 12 тыс. яўрэяў.

23 беларускія яўрэі сталі Героямі Савецкага Саюза. Поўнымі кавалерамі ордэна Славы былі два беларускія яўрэі. У гады Вялікай

Айчыннай вайны ў Чырвонай Арміі і Ваенна-Марскім Флоце служылі 62 генералы і 4 адміралы-яўрэі – ураджэнцы Беларусі.

У ходзе пасляваеннай антыяўрэйскай кампаніі «барацьбы з касмапалітамі» ў рэспубліцы былі зачынены ўсе яўрэйскія школы і культурныя арганізацыі. У 1945–1946 гг. хваля антысемітызму пракацілася па многіх населеных пунктах Беларусі. Акрамя намесніка старшыні СНК Г. Б. Эйдзінава, яўрэяў на ўзроўні вышэйшага партыйнага і дзяржаўнага кіраўніцтва рэспублікі не засталася. Яўрэяў арыштоўвалі за тое, што яны вывучалі іўрыт, чыталі рэлігійныя кнігі, наведвалі сінагогі.

У 1940–1950-я гг. была практычна спынена дзейнасць рэлігійных суполак.

У 1960–1970-я гг. Беларусь становіцца адным з цэнтраў «антысіянісцкай прапаганды». Разгул дзяржаўнага антысемітызму ў 1970-х гг. прывёў да таго, што ў 12-томнай «Беларускай Савецкай энцыклапедыі» не было нават артыкула «яўрэі».

Колькасць яўрэйскага насельніцтва рэспублікі ў пасляваенны перыяд скарацілася са 150 тыс. у 1959 г. да 112 тыс. у 1989 г.

З 1970-я гг. мінскія яўрэі сталі праводзіць 9 мая мітынг «на Яме» – каля помніка загінуўшым у гета, які быў усталяваны ў 1947 г. Гэты помнік – першы ў СССР, на якім зроблены надпіс на ідыш: «Яўрэям – ахвярам нацызму». У 1970-я гг. у горадзе пачаўся рух за нацыянальную годнасць і права на рэпатрыяцыю: з'явіліся падпольныя школы па вывучэнні іўрыту, гісторыя яўрэйскага народа і традыцый іўдаізму. Асабліва актыўна гэтая дзейнасць разгарнулася ў сярэдзіне 1980-х гг.

Дазвол вольнага выезду за мяжу ў 1989 г. паклаў пачатак масавай эміграцыі беларускіх яўрэяў у Ізраіль, пік якой прыпадае на 1989–1991 гг. За тры гады выехала каля 63 тыс. чал.

У перыяд перабудовы ў Беларусі пачынаюць аднаўляцца яўрэйскія арганізацыі. Узнікаюць сінагогі, школы і дзіцячыя садкі. У 1988 г. было створана Мінскае таварыства аматараў яўрэйскай культуры (Молек), а ў 1991 г. – афіцыйна зарэгістравана Беларускае аб'яднанне яўрэйскіх арганізацый і абшчын, якое ўвайшло ў склад ваада СССР.

У 1989–1994 гг. колькасць рэпатрыянтаў з Беларусі ў Ізраіль склала каля 50 тыс. чал. Па прыблізных падліках, яўрэяў у рэспубліцы засталася каля 55 тыс. чал. Больш за ўсё яўрэяў жыве ў сталіцы Беларусі, Мінску. Буйныя абшчыны знаходзяцца ў Брэсце, Віцебску, Гомелі, Магілёве, Гродна, Бабруйску, Полацку, Мазыры, Баранавічах і Пінску. Дзейнічае 11 сінагог (у Мінску дзве), працуе 19 рабінаў,

19 нядзельных школ, дзве агульнаадукацыйныя, працуе чатыры дзіцячыя садкі, каледж «Аш-га Тора», дзе моладзь вывучае іўдаіку і гісторыю яўрэйскага народа.

Найбольш прадстаўнічымі яўрэйскімі арганізацыямі ў краіне з'яўляюцца Саюз беларускіх яўрэйскіх грамадскіх аб'яднанняў і абшчын (СБЕООО) на чале з Б. Герстынам і Іўдзейскае рэлігійнае аб'яднанне пад кіраўніцтвам Г. Хайтовіча.

Такім чынам, іслам і іўдаізм у Беларусі прайшлі складаны шлях станаўлення і развіцця. Разумная рэлігійная палітыка беларускага ўрада і пэўная падтрымка з боку аднаверных дзяржаў дазваляюць мусульманам і іўдзеям аднаўляць дзейнасць абшчын, культавых устаноў, школ, духоўна-адукацыйных і навуковых інстытутаў.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Беларусь – унікальная краіна! Унікальнай з’яўляецца і яе рэлігійная гісторыя: пры наяўнасці такой канфесійнай разнастайнасці рэлігійны мір захоўваўся на працягу існавання краіны, нягледзячы на супярэчнасці і шматлікія перашкоды.

Язычніцкі этап, для якога было характэрна шматбожжа і страх перад прыроднымі з’явамі, – самы працяглы па часе – стаў падмуркам для фарміравання этна-культурнай асновы беларускага народа. На змену шматбожжы прыйшло хрысціянства са сваімі рэвалюцыйнымі зменамі ва ўсіх сферах жыцця беларусаў. Развівалася духоўная і матэрыяльная культура (пісьменства, адукацыя, архітэктура, мастацтва, музыка і інш.). З цягам часу хрысціянская рэлігія разам са сваімі шматлікімі канфесіямі (праваслаўе, каталіцызм, пратэстантызм, уніяцтва) стала «палітычна залежнай». Ішла канкурэнтная барацьба за месца каля ўладаў краіны і за ўплывовых заможных вернікаў. Кожная з хрысціянскіх канфесій перажыла перыяды росквіту, фінансавай стабільнасці, актыўнай асветніцка-адукацыйнай дзейнасці і складаныя перыяды ганенняў і заняпаду. Акрамя гэтага, усе канфесіі ў Беларусі адчувалі моцны ўплыў з боку Рыма, Канстанцінопаля, Масквы, Кіева, Кракава, Варшавы і іншых палітычна-рэлігійных цэнтраў, якія бралі на сябе функцыі патранажа сваіх аднаверцаў у Беларусі.

У падобных гістарычных абставінах апынуліся мусульмане і іўдзеі Беларусі. Урад то падтрымліваў іх, надзяляючы прывілеямі, то істотна абмяжоўваў рэлігійную і паўсядзённую дзейнасць (увядзенне «мяжы аселасці» і інш.).

Усё вышэй пералічанае дазваляе сцвярджаць, што рэлігійнае жыццё беларусаў было складаным і супярэчлівым, аднак міжканфесійныя адносіны ў Беларусі вызначаліся і вызначаюцца цяжкасцю, узаемапавагай і канструктыўным дыялогам.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1. Стакевіч А. Родная мова ў сьвятынях // Спадчына. – 1992. – № 1. – С. 62–68.
2. Апіок Т. В. Хрысціянскія канфесіі на Беларусі ад старажытнасці да нашага часу: вучэб. дапам. – Магілёў, 2000. – 72 с.
3. Верашчагіна А. У., Гурко А. В. Гісторыя канфесій у Беларусі: мінулае і сучаснасць. – Мінск, 2000. – 79 с.
4. Вяйткявічэне Д., Валодзіна Т. Беларуска-літоўскія паралелі ў сферы традыцыйнага лекавання // Druvus. – 2008. – № 2. – С. 63–79.
5. Горбацкий А. А. Старообрядчество на белорусских землях: моногр. – Брест: БРГУ им. А. С. Пушкина, 2004. – 237 с.
6. Гісторыя Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.] – Мінск, 2000–2011. – Т. 1–6.
7. Грицкевич В. П. Социальная борьба горожан Белоруссии (XVI – XVIII вв.). – Минск: Асвета, 1979. – 207 с.
8. Думін С. У., Канапацкі І. Б. Беларускія татары. Мінулае і сучаснасць. – Мінск: Полымя, 1993. – 206 с.
9. Дучыц Л., Клімовіч І. Язычніцтва старажытных беларусаў. – Мінск: Харвест, 2014. – 386 с.
10. Иоффе Э. Г. Страницы истории евреев Беларуси. – Минск: АРТИ-ФЕКС, 1996. – 212 с.
11. Канапацкі І. Б., Смолік А. І. Гісторыя і культура беларускіх татар. – Мінск, 2000. – 120 с.
12. Канфесіі на Беларусі (к. XVIII–XX ст.) / В. В. Грыгор’ева [і інш.]; навук. рэд. У. І. Навіцкі. – Мінск: Экаперспектыва, 1998. – 340 с.
13. Кароткі У. Т. Хрысціянізацыя Беларусі: версіі, гіпотэзы, сведчанні ў помніках старажытнай беларускай літаратуры // Наша вера. – 2015. – № 2. – С. 20–31.
14. Карев Д. В. Православная церковь и белорусское общество X – нач. XXI в.: государственность, экономика, культура (историография и источниковедение – аспекты и проблемы) // Крыніцазнаўства. Археаграфія, Архівазнаўства ў XX–XXI стст. у Беларусі. – Мінск, 2008. – С. 83–90.
15. Койта К. К. Конфессиональная история Беларуси: метод. Бюл. – Вып. 9: Религиоведение. – Минск, 1997. – С. 20–37.
16. Короткая Т. П. Религиоведение: религии в Беларуси. – Минск, 2004. – 287 с.

17. Короткая Т. П., Прокошина Е. С., Чудникова А. А. Старообрядчество в Беларуси. – Минск, 1992. – 176 с.
18. Короткая Т. П. Христианство в Беларуси: история и современность. – Минск: Молодёж. науч. о-во, 2000. – 72 с.
19. Котляров И. В., Земляков Л. Е. Республика Беларусь в конфессиональном измерении. – Минск: МИУ, 2004. – 231 с.
20. Коялович М. О. Литовская церковная уния. – СПб.: Странник, 1861. – Т. 2. – 347 с.
21. Кто живёт в Беларуси / А. Вл. Гурко [и др.]. – Минск, 2012. – 799 с.
22. Кузнецова С. А. Еврейские общины Беларуси в конце XVIII – начале XX века. – Минск: Петит, 1998. – 32 с.
23. Ластоўскі В. Ю. Унія // Выбранныя творы / уклад., прадмова і камент. Я. Янушкевіча. – Мінск: Бел. кнігазбор, 1997. – С. 400–414.
24. Лыч Л. Хрысціянства ў этнакультурным жыцці Беларусі (ад старажытнасці да 1917 г.). – Віцебск: ВДТУ, 2005. – 220 с.
25. Марзалюк І. Гісторыя рэлігіі Беларусі (X–XVIII стст.). – Магілёў, 2007. – 72 с.
26. Марзалюк І. А. Этнічны і канфесійны свет беларускага народа XVI–XVIII стст. (этнаканфесійны склад насельніцтва, этнічныя і канфесійныя стэрэатыпы): манагр. – Магілёў: МГДУ, 2007. – 102 с.
27. Марозава С. В. Берасцейская царкоўная ўнія 1596 г. у беларускай гістарыяграфіі. – Гродна: ГрДУ, 2002. – 132 с.
28. Подокшин С. С. Реформация и общественная мысль в БССР. – Минск: Асвета, 1971. – 222 с.
29. Титов Ф. И. Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII и XVIII вв. Западная Русь в борьбе за веру и народность. – Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1905. – Т. 1. – 394 с.
30. Традиционные вероисповедания и новые религиозные движения в Беларуси / под ред. А. И. Осипова. – Минск: Беларусь, 2000. – 255 с.
31. Сивицкий В. Н. Этническая и конфессиональная история Беларуси: курс лекций. – Минск: ВА РБ, 2015. – 78 с.
32. Скир А. Еврейская духовная культура в Беларуси. – Минск: Маст. літ., 1995. – 144 с.
33. Старостенко В. В., Дьяченко О. В. Религии в современной Беларуси: пособие. – Могилёв: МГУ им. А. А. Кулешова, 2012. – 192 с.

34. Филатова А. Н. Конфессиональная политика царского правительства в Беларуси 1772–1860 гг. – Минск: Бел. навука, 2006. – 190 с.

35. Филатава А. Н. Белорусская православная епархия в 60-70 ее гг. XVIII в. // Тэзісы навук. канф., прысвечанай 1000 гг. Полацкай епархіі і праваслаўнай царквы на Беларусі. – Мн., 1992. – С. 53–54.

36. Kriegseisen W. Ewangelicy Polscy i Litewscy w Epoce Saskiej 1696–1763. Sytuacja prawna, organizacja i stosunki międzywyznaniowe. – Warszawa: Semper, 1996. – 306 s.

37. Kosman M. Protestanci i kontreformacja z dziejów tolerancji w Rzeczypospolitej XVI–XVIII w. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Wydaw. Pol. Akad. Nauk, 1978. – 173 s.